

«ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ ΜΑΣ ΤΑ ΚΑΛΛΗ»
ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Το γεγονός ότι δε διαθέτουμε σήμερα ακόμα*, 140 ολόκληρα χρόνια μετά την έκδοση των *Ευρισκομένων* του Σολωμού από τον Πολυλά (1859), μian ολοκληρωμένη και ως τις μέρες μας εκσυγχρονισμένη βιβλιογραφία του σημαντικότερου έλληνα ποιητή, μπορεί ίσως να προσγραφεί απλά στις μεγάλες ελλείψεις ερευνητικής υποδομής, που κατατρύχουν τη νεοελληνική φιλολογία και, γενικότερα, τις νεοελληνικές σπουδές – παρόλο που οι σχετικές επιλογές, και στο χώρο αυτό, υπέρ προσώπων μικροσκοπικού διαμετρήματος και βεληνεκούς μαρτυρούν, όπως και κάθε επιλογή, τον ιστορικοκοινωνικό καθορισμό ακόμα και μιας υποτιθέμενης «ουδέτερης» βιβλιογραφικής απογραφής και καταγραφής.

Σ' ό,τι όμως αφορά, ειδικότερα, την έλλειψη μιας συστηματικής, πλήρους και, κατά κάποιον τρόπο, «οριστικής» μελέτης για τη γλώσσα του Σολωμού, ο επίμονος και οξυδερκής μελετητής του βρίσκεται ευθύς εξαρχής μπροστά σε μian από τις ιδιοτυπίες, που χαρακτηρίζουν την ελληνική πρόσληψη του έργου του επίσημα και ανεπίσημα αναγνωρισμένου «εθνικού ποιητή». Απέναντι, δηλαδή, στη γλώσσα του Σολωμού παρατηρείται από την πρώτη ήδη ελληνική εμφάνιση και δημοσιότητά του (1825) ως τις μέρες μας μια εξαιρετικά ιδιότυπη στάση των ελλήνων δεκτών του, που μπορεί να εκδηλώνεται με ποικίλες αλλά ομόκεντρες μορφές και αποχρώσεις: ως αμφισβήτηση, επιφύλαξη, παραγνώριση, έλλειψη κατανόησης, αλλά και ως συγκεκαλυμμένη ή απροκάλυπτη απόρριψη της γλώσσας του Σολωμού και μάλιστα ως άρνηση της ίδιας της γνώσης της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους του. Προπαντός αυτή η αντιρρητική ή αρνητική στάση, όπως γενικότερα η ελληνική πρόσληψη του έργου του, δεν ήταν απαλλαγμένη από τις ιδεολογικές της επιπλοκές, όπως μπορεί να καταδείξει η επισήμανση των κυριότερων σταθμών και εκπροσώπων της.

Θ' αρχίσω, αξιοποιώντας για μian ακόμα φορά αλλά σε μia διαφορετική συνάφεια, το πολυσυζητημένο δίστιχο από τη 10η στροφή της μα-

* Οι πέντε πρώτες σελίδες της μελέτης αυτής παρουσιάστηκαν σε εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο Διονυσίου Σολωμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 7-10 Οκτωβρίου 1998.

κράς, έμμετρης «Επιστολής προς τον βασιλέα Όθωνα» (1833) του Αλέξανδρου Σούτσου, από το οποίο δανείστηκα και τον τίτλο της μελέτης μου¹:

*Ο Κάλβος και ο Σαλομός ωδοποιοί μεγάλοι,
κ' οι δύο παρημέλησαν της γλώσσης μας τα κάλλη.*

Είναι κατάδηλο ότι η ριζική ιστορική, λογοτεχνική και ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στον αθηναϊκό Φαναριωτισμό και το επτανησιακό πολιτισμικό υπόδειγμα, που διατρέχει σαν ένα υπόγειο ρεύμα ολόκληρο το φαναριώτικο αυτό στιχούργημα και που προσπάθησα να τεκμηριώσω ερμηνευτικά σε άλλες κριτικές παρεμβάσεις μου², εκδηλώνεται εδώ με το άλλοθι της γλωσσικής αντίθεσης απέναντι στους δύο εξέχοντες επτανήσιους ποιητές. Δεν έχει γίνει ακόμα αντιληπτό από τους μελετητές ότι η αντίθεση αυτή οξύνεται, φτάνοντας ως την τελική απόρριψη του αντιπάλου της, με τους δύο ακόλουθους στίχους της ίδιας στροφής, με τους οποίους γίνεται, επιπλέον, κατανοητό ότι η αντίθεση αυτή δεν είναι καθαρά γλωσσικής φύσεως, όπως λ.χ. η αντίθεση μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας ή μεταξύ διαλέκτου και κοινής γλώσσας, αλλά είναι στενά συνυφασμένη με την ποιητική-λογοτεχνική, δηλαδή την αισθητική, λειτουργία του γλωσσικού οργάνου, όπως είχε ήδη υποδηλώσει η αισθητική καταγωγής έννοια «κάλλη» του δεύτερου στίχου:

*Ιδέαι όμως πλούσιαι πτωχά ενδεδυμένοι
δεν είναι δι' αιώνιον ζωήν προωρισμένοι.*

Η περίφραση «πτωχά ενδεδυμένοι» αποτελεί μιαν ευδιάγνωστη μεταγραφή του κοινότερου (νεο)κλασικιστικού, εν μέρει και ρομαντικού, αρχαιοκλασικής καταγωγής, «τόπου» του γλωσσικού «ενδύματος» (της ιδέας, της σκέψης, του «περιεχομένου») ως πρόδρομης εικονικής έκφρασης για την έννοια «ύφος», που επρόκειτο να επικρατήσει αργότερα³. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι και ο ίδιος ο Σολωμός, που είχε χρησιμοποιήσει ακόμα στα 1827 στο «Elogio di Ugo Foscolo» («Εγκώμιο στον Ούγο Φό-

1. Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην ποιητική συλλογή του Αλ. Σούτσου, *Πανόραμα της Ελλάδος*, Ναύπλιο 1833, που επανεκδόθηκε πολλές φορές το 19ο αιώνα. Νεότερη έκδοση: Αλ. Σούτσος, *Άπαντα*, Αθήνα, εκδ. Μπούρας - Κοσμοδάκης, 1963, σσ. 103-108 (το τετράστιχο στη σ. 105).

2. Βλ. Γ. Βελουδής, «Ο Σολωμός στο "Έτος Κάλβου"», *Τα Νέα*, 2.7.1992, 26· ανατυπώθηκε στο: Γ. Βελουδής, *Παράταιρα. Μελέτες - Κριτικές Επιφυλλίδες*, Αθήνα, Δωδώνη, 1995, σσ. 84-86· Γ. Βελουδής, «Οι Σούτσοι και το "γλείψιμο"», *Το Βήμα*, 29.10.1995, 5 (37) και Γ. Βελουδής, «Τα βεγγαλικά και οι πύραυλοι», *Το Βήμα*, 10.12.1995, 2 (40).

3. Βλ. Wolfgang G. Müller, *Topik des Stilbegriffs*, Darmstadt, Wiss. - Buch - Gesellschaft, 1981, σσ. 52 κ.ε., 88 κ.ε.

σκολο») την έννοια της αρχαίας ρητορικής «ύφος» (stile)⁴, θα χρησιμοποιήσει λίγο αργότερα, αμέσως μετά την κερκυραϊκή μετοικεσία του (1829), στις σημειώσεις του για την αναθεώρηση της *Γυναίκας της Ζάκυθος*, τη νεότερη εικόνα του «ενδύματος» για τη μεταγραφή του γλωσσικού-λογοτεχνικού «ύφους»: «E la forma sia l'abito del vero senso profondo di ogni cosa // Και η μορφή ας είναι το ένδυμα του αληθινού βαθιού νοήματος κάθε πράγματος»⁵.

Ο Α. Σούτσος είχε έναν πρόγονο και έναν τουλάχιστον απόγονο στην «κριτική» αυτή αναίρεση της γλώσσας του Σολωμού ως λογοτεχνικού οργάνου – και οι δύο ανήκαν στην ίδια φαναριώτικη κάστα και ήταν όχι μόνο κοινωνικά αλλά και ιδεολογικά συγγενείς μ' αυτόν και μεταξύ τους, και οι δύο έγραφαν στην κύρια γλώσσα της παιδείας τους, τη γαλλική: ο πρώτος, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, παρατηρούσε ήδη στα 1827, πάνω στο αποκορύφωμα και την αρχόμενη κάμψη της Ελληνικής Επανάστασης⁶: «Τα ποιήματα του ζακυνθίου Σαλομού είναι διεσπαρμένα με λέξεις και εκφράσεις, η χρήση των οποίων θα έπρεπε ν' ανήκει αποκλειστικά στην καθημερινή ομιλία». Πολύ οξύτερος, αν και πολύ ακριβέστερος, θα είναι στο σημείο αυτό ο δεύτερος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, που θα παρατηρήσει ακόμα στα 1855 – και την απορριπτική αυτή απόφασή του για τη γλώσσα του Σολωμού θα επαναλάβει, μ' ελάχιστες παραλλαγές, και στις νεότερες «γραμματολογικές» παρεμβάσεις του (1877, 1885, 1887)⁷: «Είναι πολύ θλιβερό που, είτε από σύστημα είτε από αδυναμία, είχε την επιμονή [ο Σολωμός] να γράφει σε γλώσσα που δεν είναι η γλώσσα του μεγαλύτερου μέρους του έθνους του, κάποιο είδος ντοπιολαλιάς, που μόλις το χρησιμοποιούν σε μια γωνιά της Ελλάδας και που, μολυσμένο από ιταλικούς φραστικούς τρόπους και λέξεις, συχνά είναι ακατανόητο έξω από τα νησιά και που ακόμη το αποστρέφονται όσοι εφτανησιώ-

4. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2: *Πεζά και ιταλικά*, επιμ. Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος, ²1968, σσ. 196-197· μετάφραση: τ. 2, *Παράρτημα*, ²1969, σ. 87.

5. Δ. Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα*, επιμ. Λ. Πολίτης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 262 B18-19 (= AE).

6. Jacovaky Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Genève 1827, σ. 157· πρβ. Ηλίας Π. Βουτιεριδής, *Ο Σολωμός κ' οι έλληνες*, Αθήνα 1937, σσ. 39-41, και Γ. Βαλέτας, «Ο Σολωμός και η νεοελληνική κριτική», *Νέα Εστία* 104/1235 (Χριστούγεννα 1978), 175.

7. Κώστας Καροφύλας, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Αθήνα, Σιδέρης, 1946 (1η έκδ. 1936), σσ. 602-603· Η. Π. Βουτιεριδής, *ό.π.*, σ. 139. Τα ίδια περίπου θα επαναλάβει ο Α. Ρ. Ραγκαβής και στις νεότερες παρεμβάσεις του στα 1877, 1885 και 1887· βλ. Γ. Βαλέτας, *ό.π.*, 176-177. Δεν είναι τυχαίο ότι η αποφασιστικότερη παρέμβαση κατά της αντισωλωμικής εκτροπής του Α. Ρ. Ραγκαβή προερχόταν από τον αρχηγέτη της «Νέας Αθηναϊκής Σχολής Κ. Παλαμά (*Ο Εθνικός Ύμνος, ο Σολωμός και ο Ραγκαβής, 1894*)· βλ. Κ. Παλαμάς, *Δ. Σολωμός* (επιμ. Μ. Χατζηγιακουμής), Αθήνα, Ερμής, 1970, σσ. 35-37.

τες ξέρουν να γράφουν την κοινή και εθνική γλώσσα».

Πραγματικά, ένας απ' αυτούς τους εφτανησιώτες του Ραγκαβή, που «ξέρουν να γράφουν την κοινή και εθνική γλώσσα», δηλαδή την καθαρεύουσα και αρχαϊζουσα των αθηναίων λογίων, θα προστεθεί, τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, στη χορεία των φαναριωτών αντιπάλων του Σολωμού, για ν' αναδειχτεί και αναγνωριστεί σύντομα ως ο πιο αδιάλλακτος πολέμιος και αρνητής της ποίησης του Σολωμού: Είναι αυτονόητο ότι ο λευκάδιος Σπ. Ζαμπέλιος, σ' αντίθεση με το «μεταρρυθμιστή» Σολωμό «ενωτικός», πρόμαχος της Μεγάλης Ιδέας και εφευρέτης της βυζαντινής ιδεολογίας, θα στήριζε αποφασιστικά την αντισολωμική του εκστρατεία (1859), όπως και οι φαναριώτες ομοϊδεάτες του, πάνω στην άρνηση της σολωμικής γλωσσικής απόκλισης από το «εθνικό κέντρο». Και ο Ζαμπέλιος θα συνδέσει στην ακατάσχετη πολεμική του τη γλωσσική του αναίρεση με το «ύφος» και την ίδια την ποίηση του Σολωμού⁸: «Τάχα εφρόντισε και ο χυδαῖσας Σολωμός, εάν το ανεξευγένιστον της πατρίδος του πλήθος, προς ό γράφων ανέβλεψε, φιλεί τας ποιητικὰς προσωποποιήσεις; [...] αλλά το ύφος το δημοτικόν, και μάλιστα το της Ελληνικής Επαναστάσεως, το ζακυνθιακόν ιδίωμα, κάλλιον ειπείν, καθό πρόσγειον, καθό αφελές και ανεπιτήδευτον, εξωκεανίζεται, χάνει τα νερά του μεθαρμοζόμενον εις ανωτέραν τάξιν εικόνων, σχημάτων, νοημάτων [...] Φρονιμότερον, ως εμοί δοκεί, ο Σολωμός ήθελε πράξει, ει αφ' ενός μεν είχε καταστήσει προχειρότερον το νόημα, αφ' ετέρου είχε αναβιάσει την γλώσσαν εις ελληνικωτέραν περιωπήν».

Η τελευταία έκφραση του Ραγκαβή («την κοινή και εθνική γλώσσα») οδηγεί ανεπαίσθητα, με ένα μεγάλο άλμα μερικών δεκαετιών, στην επόμενη, τη σημαντικότερη ως τότε και ως τώρα, φάση της άρνησης της γλώσσας του Σολωμού εκ μέρους των αθηναίων λογίων – φάση, που συμπίπτει με την έκρηξη του λεγόμενου «γλωσσικού ζητήματος», που πυροδότησε το διαβόητο *Ταξίδι* (1888) του Γ. Ψυχάρη. Με δύο τουλάχιστον

8. Σπ. Ζαμπέλιος, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήνα 1859, στο: Α. Κίτσου-Μυλωνά (επιμ.), *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη - Πολυλά - Ζαμπελίου*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1980, σ. 71 (169). Ο Ζαμπέλιος είχε προετοιμάσει τη «γλωσσική» αυτή επίθεσή του κατά του Σολωμού με τη γενικότερη θεώρησή του για τη γλώσσα της «εθνικής ποίησης» στις σσ. 53-54 (151-152) του λιβέλλου του, όπου παρατηρούσε: «Και ως μεν προς την Γλώσσαν, ο ποιητής [...] αναλογιζόμενος την εκ Προνοίας αδιάλειπτον εθνικήν ανάπτυξιν, δι' ης τα διηρημένα μέλη του Πανελληνίου συνέρχονται βαθμηδόν εις πολιτικήν και φιλολογικήν ενότητα, δεν θέλει απερισκεπτώς μεταχειρισθῆ το γλωσσάριον της επαρχίας του, τους ιδιωτισμούς της επαρχίας του [...]» πρβ. και τις παρατηρήσεις του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου, «Η γένεση της νεοελληνικής κριτικής: Αμφιβολίες για το σολωμικό έργο στη ρομαντική Αθήνα του 1859», *Το δέντρο* 44-45 (Μάρτιος - Απρίλιος 1989) 160 κ.ε.

στον επανειλημμένες παρεμβάσεις του (1890/93, 1905) ο επίσημος ηγέτης της λόγιας αντίδρασης Γ. Ν. Χατζιδάκις θα σύρει το Σολωμό στον αντιδημοτικό γλωσσικό του αγώνα· στην τελευταία (1905) δε θα διατάσει μάλιστα να επιρρίψει στο ίνδαλμα των γλωσσικών και ιδεολογικών αντιπάλων του, για πρώτη φορά χωρίς αισθητικές-υφολογικές περιστροφές, με την αυθεντία του πρώτου έλληνα πανεπιστημιακού καθηγητή της Γλωσσολογίας, την πλήρη άγνοια της ελληνικής⁹: «[...] ο Σολωμός, ποιητής μεν βεβαίως πλείστου λόγου άξιος, άπειρος δ' όμως τελέως της ελληνικής γλώσσης και της ιστορίας αυτής, αντιμαχόμενος προς τους αρχαίζοντας [...]».

Για το λόγο αυτό, ο Γ. Ν. Χατζιδάκις είναι απόλυτα συνεπής με τις «αρχές» του, όταν αναγνωρίζει και επικροτεί στο Σολωμό ιδιαίτερα και κατ' εξαίρεση λόγιους γλωσσικούς τύπους και εκφράσεις, όπως: *λάμψιν έχει όλη φλογώδη, χείλος, μέτωπο, οφθαλμός, φύσις* κ.τ.ό.¹⁰

Φαίνεται αρκετά παράδοξο ότι ο ποιητής Γ. Σεφέρης συνέχιζε και όξυνε ως τις ακρότατες συνέπειές της, τριάντα περίπου χρόνια μετά το Γ. Ν. Χατζιδάκι, την αρνητική στάση μερικών ελλήνων, αθηνοκεντρικών για την ακρίβεια, λογίων, όταν στη διάσημη στο μεταξύ ρήση του, ως πιστός διπλωματικός υπάλληλος της μεταξικής δικτατορίας (1936), συγκαταριθμούσε το Σολωμό, μαζί με τον Καβάφη και τον Κάλβο, στους «τρεις μεγάλους πεθαμένους ποιητές μας που δεν ήξεραν ελληνικά»¹¹. Παρά τις αδέξιες εξηγήσεις, που έσπευσε να δώσει ένα χρόνο αργότερα (1937)¹², η δογματική αυτή απορριπτική απόφαση τεκμηριώνει, εκτός από την επιπολαιότητα και την ημιμάθεια, που εξασφαλίζει σε όλους σχεδόν τους νεότερους έλληνες ποιητές και λογοτέχνες η έλλειψη μιας συστηματικής θεωρητικής κατάρτισης και παιδείας, την προϊούσα δυσπιστία απέναντι στη – λογοτεχνική – γλώσσα των τριών κορυφαίων ελλήνων ποιητών, που «αρνούνταν» να προσαρμοστεί είτε στα αρχαίζοντα είτε στα δημοτικίζοντα πρότυπα και κελεύσματα μιας «λόγιας» ή «λαϊκής» αθηναϊκής κοινής.

Σε πρόσφατο δημοσίευσμά μου υποστήριξα ότι η αρνητική-απορρι-

9. Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, στο: Κ. Krumbacher, *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής*, Αθήνα 1905, σ. 816· πρβ. Κώστας Βάρναλης, «Ο Σολωμός ήξερε ελληνικά;», στο: Κ. Βάρναλης, *Σολωμικά*, Αθήνα, Κέδρος, 1957, σ. 123.

10. Γ. Ν. Χατζιδάκις, ό.π., σ. 404, σημ. 1· πρβ. Κ. Βάρναλης, «Σολωμός - Χατζιδάκις», στο: Κ. Βάρναλης, *Σολωμικά*, ό.π., σ. 131. Οι προηγούμενες ενστάσεις του Γ. Ν. Χατζιδάκι κατά της γλώσσας του Σολωμού (1890-1893) στο: Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικά μελέται*, Αθήνα 1901, σσ. 256-257, 352-353.

11. Γιώργος Σεφέρης, «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο (1936)», στο Γ. Σεφέρης, *Δοκίμεις*, τ. 1, Αθήνα, Ίκαρος, ³1974, σ. 63.

12. Γ. Σεφέρης, «Ελληνική γλώσσα (1937)», στο Γ. Σεφέρης, *Δοκίμεις*, ό.π., σ. 64 κ.ε.

πτική στάση των αθηναίων και δη των φαναριωτών λογίων (Σούτσος, Ραγκαβής) απέναντι στη διαλεκτική-ιδιωματική γλώσσα του Σολωμού αποτελούσε, στην πρώτη της φάση, μια μερική έκφανση και έκφραση της γενικότερης πολιτισμικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στο αρτιπαγές αθηναϊκό κέντρο και την εξωελλαδική επτανησιακή περιφέρεια¹³. Στη μεσαία της φάση (Χατζιδάκις) συνεκφράζει την αντίδραση των κατεστημένων καθαρολόγων του αθηναϊκού κέντρου εναντίον της ήδη διαγραφόμενης επιβολής μιας νέας, «δημοτικής» αυτή τη φορά, «εθνικής» κοινής και στην τρίτη της φάση (Σεφέρης) την άρνηση ή παραγνώριση της ιδιαιτερότητας ή και της ιδιοτυπίας του γλωσσικού-αισθητικού οργάνου των «τριών μεγάλων μας ποιητών», που υποτίθεται ότι «δεν ήξεραν ελληνικά» – που είχαν όμως, παρά τις αγεφύρωτες μεταξύ τους ιστορικές και καλλιτεχνικές διαφορές, ένα κοινό γνώρισμα: ανήκαν και οι τρεις στην εξωελλαδική «Διασπορά». Δεν είναι και πάλι τυχαίο ότι και η τρίτη αυτή φάση της άρνησης της γλωσσικής πραγματικότητας του Σολωμού συμπύκνωση και συνεκφράζει, στην ίδια ακριβώς ιστορική στιγμή, τη νέα προσπάθεια για την επίσημη, εκ των άνω, επιβολή της νέας, «δημοτικής», «εθνικής» κοινής με τη *Νεοελληνική Γραμματική* (1941) του Μ. Τριανταφυλλίδη¹⁴, της οποίας προπαγανδιστής και πάτρωνας ήταν ακριβώς ο ανώτατος πολιτικός προϊστάμενος (και) του Σεφέρη: ο Ι. Μεταξάς.

Είναι ύστερα από τα παραπάνω κατανοητό, γιατί η αρνητική-απορριπτική ή έστω επιφυλακτική στάση των αθηνοκεντρικών λογίων απέναντι στη γλωσσική ιδιαιτερότητα και ιδιοτυπία του Σολωμού οδήγησε από την πρώτη ήδη στιγμή της εκδήλωσής της, όσο ζούσε ακόμα ο Σολωμός, σε μια κατάφωρη επέμβαση, ως την παραχάραξη, στην ίδια τη γλώσσα των ποιητικών έργων του Σολωμού από τους πρώτους εκδότες ή και τους απλούς αντιγραφείς των έργων του. Οι επεμβάσεις αυτές στη γλωσσική, εν μέρει και τη μετρική, μορφή του αρχικού, γνήσιου και αυθεντικού κειμένου των έργων του Σολωμού αποτελούν, με την έκταση και την πυκνότητά αλλά και τη διαχρονικότητά τους, το μοναδικό παράδειγμα γλωσσικού και υφολογικού βιασμού του έργου του, όχι μόνο σε σύγκριση με τους παραπάνω κορυφαίους έλληνες ποιητές, αλλά και ανάμεσα σ' όλους

13. Γ. Βελουδής, «Ο Σολωμός των Ελλήνων», *Το Βήμα*, 11.1.1998, Νέες Εποχές 10 (42) - 11 (43).

14. Όπως δηλώνει, μονοσήμαντα, στα «Προλεγόμενα» του ο ίδιος ο συγγραφέας της *Μ. Τριανταφυλλίδη*: βλ. *Νεοελληνική Γραμματική* (της δημοτικής), ΟΕΣΒ, Αθήνα 1941, σ. κ': «Γιατί ο καθένας φαντάζεται συνήθως κοινά όσα ξέρει από τον τόπο του ή όσα λέει (ή νομίζει πως λέει) ο ίδιος, και δεν πείθεται να δεχτεί και ν' αναγνωρίσει για κοινό γλωσσικό τύπο που δεν πολιτογράφησε τα στοιχεία του δικού του ιδιώματος. Αλλά πώς θα μπορέσει έτσι να καθιερωθεί ποτέ μια γλώσσα κοινή όλων μας;».

τους νεοέλληνες λογοτέχνες από την αρχή των νεότερων χρόνων ως τις μέρες μας. Θ' αρχίσουμε με τους «γραμματικούς» και τους αντιγραφείς του Σολωμού:

Ήδη σ' ένα νεότερο αντίγραφο της ωδής *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον*, που γράφτηκε από το φίλο του Σολωμού Γ. Δε Ρώσση, στο χφ. Ζακύνθου αρ. 20, που χρονολογείται στα τέλη του 1828 ή, το πιθανότερο, στις αρχές του 1829, προστέθηκαν από το ξένο χέρι ενός λογίου «διορθώσεις» σε μερικές γραφές του αρχικού, αυθεντικού χειρογράφου¹⁵ – διορθώσεις που παραλήφθηκαν και σ' ένα νεότερο αντίγραφο του ίδιου ποιήματος (Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. Φ92) και, εν μέρει, και στην έκδοση Πολυλά (1859). Εκτός από τις καθαρά ορθογραφικές «διορθώσεις», οι υπόλοιπες απ' αυτές τις «λόγιες» επεμβάσεις τείνουν, γενικά, στην αντικατάσταση των ιδιωματικών-διαλεκτικών γλωσσικών τύπων του αρχικού κειμένου (του Σολωμού) από άλλους, «λογιότερους» – είτε στο μορφολογικό είτε στο φωνητικό, όπως: του 'λειψε αντί τ'όλειψε· πλανημένη αντί πλανεμένη· ατάραχτοι αντί ατάραχοι· επιθύμαε αντί απεθύμαε· εκαθότουνε αντί εκαθότουνα· ταις έμπνευσε αντί τους έμπνεψε· εμπιστευτοί αντί εμπιστωτοί, στάκτη αντί στάχτη· θυγατέρα αντί θεγατέρα· ολογέμισα αντί ολογιόμισα· ελαφρά, εμπροστά αντί αλαφρά, ομπροστά κ.ά.

Εντελώς αντίστοιχες ήταν και οι «διορθωτικές» επεμβάσεις, επί το λογιότερον, που είχε επιφέρει στα 1825/29 ο νεαρός τότε ακόμα «γραμματικός» του Σολωμού Σπ. Πήλικας στο αντίγραφο του *Διαλόγου*, το οποίο ο Γ. Τερτσέτης έστειλε πολύ αργότερα, στα 1859, στον Πολυλά για την έκδοση των *Ευρισκομένων*¹⁶. Εδώ, ο Πολυλάς αποκατέστησε, στις περισσότερες περιπτώσεις, τις γνήσιες, κατά την κρίση του, «δημοτικές» γραφές, που προέρχονταν από το χέρι του Σολωμού, όπως: καθίσωμεν αντί καθίσουμε· ανακάτωσις, υπόθεσις, φράσις, βάσις αντί ανακάτωσι, υπόθεσι κ.τ.ό· εμπρός αντί ομπρός· Ελλάδας, πατρίδος αντί Ελλάδας, πατρίδας κ.τ.ό· διατί αντί γιατί κ.τ.ό· τόσαι, πόσαι αντί τόσαις, πόσαις· σε λέγω αντί σου λέγω (το σε λέγω εξηγείται από το γεγονός ότι ο Πήλικας καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη)· εκάματε, εμπνεύσατε αντί εκάμετε, εμπνεύσετε· ακτίνες αντί αχτίνες κ.ά.

Αλλά και ο ίδιος ο Πολυλάς, στη ρηξικέλευθη έκδοσή του των *Ευρι-*

15. Βλ. ΑΕ, τ. 2, σ. 593· πρβ. Louis Coutelle, «Τρεις “γραμματικοί” του Σολωμού (1967)», στο: L. Coutelle, *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Αθήνα, Νεφέλη, 1990, σ. 58 κ.ε· Λ. Πολίτης, στο: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1: *Ποιήματα*, επιμ. Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος, 31971, σ. 337 κ.ε· Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 3: *Αλληλογραφία*, επιμ. Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος, 1991, σ. 124 κ.ε.

16. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σσ. 287-289· πρβ. L. Coutelle, *Πλαισιώνοντας...*, ό.π., σσ. 71-81.

σκομένων του Σολωμού (1859), επέφερε μερικές, πολύ λιγότερες και ελαφρότερες από τους παραπάνω, «διορθωτικές» επεμβάσεις, κυρίως στο μορφολογικό και στο φθογγολογικό, στη γλώσσα του Σολωμού, που τείνουν, γενικά, στην αντικατάσταση μερικών υπερβολικά «λαϊκών» ή «ιδιωματικών» κατά την κρίση του, τύπων από άλλους, όχι πια «λόγιους», της καθαρεύουσας ή της αρχαϊζουσας, γλωσσικούς τύπους, αλλά από τύπους μιας εμβρυωδώς τότε ακόμα διαγραφομένης «κοινής» νεοελληνικής – επεμβάσεις, που είναι σήμερα δυνατό να ελεγχθούν επί τη βάση των κοινοποιηθέντων στο μεταξύ σολωμικών *Αυτογράφων Έργων* (1964). Όπως υπέδειξα σε μια μικρή «επετειακή» μελέτη μου¹⁷, το ιδεολογικό υπόβαθρο της γλωσσικής «εξομάλυνσης» του σολωμικού κειμένου εκ μέρους του Πολυλά ήταν η προσπάθειά του να προσφέρει στο «έθνος» του τον «εθνικό» του ποιητή στην ήδη διαφαινόμενη «εθνική» του γλώσσα – τη στιγμή μάλιστα που στην περίπτωση του επτανήσιου Πολυλά πρέπει ν' αποκλειστεί η άγνοια της ιδιωματικής-διαλεκτικής γλώσσας του συντοπίτη του Σολωμού. Έτσι λ.χ., για ν' αναφέρω επιλεκτικά μερικά μόνο παραδείγματα, ο Πολυλάς έγραψε στο *Διάλογο*¹⁸: *Μεσολόγγι αντί Μισολόγγι· ήταν αντί ήτον· γλήγορα αντί ογλήγορα· περισσότερο αντί περισσότερο· ευμορφότερη αντί ευμορφύτερη· πολλαίς συνήθειαις αντί πολλά συνήθεια· ηξεύρεις αντί ηξέρεις κ.ά.*

Ανάλογες ήταν και οι επεμβάσεις στη γλώσσα, κυρίως στο φωνολογικό αλλά και στο τυπικό, των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*¹⁹: *ευχές αντί ευκές· υπομονή αντί απομονή· εγώ 'δα, να ιδεί αντί εγώ 'γδα, να 'γδει· μοσχοβολητός αντί μοσκοβολητός· έσχισ' αντί έσκισ'· ελεύθερη αντί ελεύτερη· έφθασε αντί έφτασε· εδέχθηκε αντί εδέχτηκε κ.ά.*

Ερμηνευτικά σημαντικότερες είναι οι γλωσσικές επεμβάσεις του Πολυλά στον τίτλο μερικών ποιημάτων του Σολωμού, επειδή αποδεικνύουν ότι η πρόθεσή του ήταν να μην προδιαθέσει ή να μην επιβαρύνει προκαταβολικά τους – ελλαδικούς, κυρίως – αναγνώστες του νεόκοπου «εθνικού ποιητή» με υπερβολικά διαλεκτικούς τύπους από τον τίτλο ήδη των επιμέρους έργων του, όπως: *Ελεύθεροι πολιορκημένοι αντί Ελεύθεροι πολιορκισμένοι και «Φαρμακωμένη» αντί «Φαρμακισμένη»*²⁰.

17. Βλ. σημ. 13.

18. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σσ. 288-289· πρβ. Κ. Βάρναλης, *Σολωμικά*, ό.π., σσ. 119, 152-153.

19. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, *Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα*, Αθήνα 1969, σσ. 22-23· βλ. και την παρατήρησή του (σ. 22): «Ωστόσο, παρατηρούμε ότι όλοι οι παραπάνω στίχοι τοποθετούνται στα χείλη πολιορκημένων». Βλ. και: Γεώργιος Ν. Παπανικολάου, στο: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα 1970, σσ. 779-781.

20. Ο Σπύρος Α. Καββαδίας, *Η λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα, Περίπλους, 1987, σ. 213 (σημ. 61) υποδεικνύει και άλλες επεμ-

Ιδιαίτερα προβλήματα, αλλά και ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη που μας ενδιαφέρει εδώ, παρουσιάζουν τα ποιήματα της ζακυνθινής, ιδιαίτερα της πρώιμης, περιόδου της δημιουργίας του Σολωμού, που δημοσιεύτηκαν σε αθηναϊκά κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, περιοδικά, εφημερίδες και ανθολογίες· τα προβλήματα πηγάζουν από την ιδίοιτυπη παράδοσή τους: τα ποιήματα αυτά, που κυκλοφορούσαν και σε αντίγραφα, δεν έχουν παραδοθεί στα σολωμικά *Αυτόγραφα*, γεγονός που κάνει προβληματικό τον έλεγχο των αλλοιώσεων, που υπέστησαν κατά την αδέσποτη αυτή παράδοσή τους, και την ανασύσταση του αρχικού, γνήσιου σολωμικού κειμένου²¹:

Το πρώιμο «Ο θάνατος του βοσκού» είχε δημοσιευτεί πέντε τουλάχιστον φορές (1842, 1849, 1852, 1853, 1857) πριν από την έκδοση του Πολυλά (1859)²². και στις πέντε αυτές δημοσιεύσεις το κείμενο του ποιήματος έχει υποστεί τη βιαιότατη επέμβαση του εκάστοτε εκδότη του, που φτάνει από τη ριζική περιτομή των στίχων και της μετρικής του μέχρι την ανελέητη αλλοίωση της γλωσσικής του μορφής – επί το λογιότερο και αρχαιότερο²³. Ακόμα και ο Πολυλάς, στην, επιτυχή γενικά, προσπάθειά του ν' αποκαταστήσει το γνήσιο σολωμικό κείμενο, επιστρατεύοντας ακόμα και την προσωπική του μνήμη, δεν απέφυγε, και πάλι, τις, ελαφρότατες πάντως, «διορθωτικές» επεμβάσεις στη γλώσσα του, πάντα προς την κατεύθυνση της «κοινής» νεοελληνικής, παρόλο που επέλεξε, με φιλολογική οξυδέρκεια, το «καλύτερο» από τα προδημοσιευμένα κείμενα (*Πανδώρα*, 1857)· κ' εδώ οι νεότερες αυτές επεμβάσεις μπορούν να ελεγχθούν από παλαιότερο αντίγραφο του ποιήματος, που είχε κάνει και είχε πάρει μαζί του, φεύγοντας από τη Ζάκυνθο (1825), ο νεανικός φίλος του ποιητή Λ. Στράνης και που έγινε γνωστό μετά την έκδοση των *Απάντων* του Σολωμού από το Λ. Πολίτη²⁴. Έτσι, ακόμα και στην κριτική έκδοση του Πολυλά – και του Πολίτη – παρέμειναν οι «κοινότεροι» και «δημοτικότεροι» γλωσσικοί τύποι, όπως: *τέσσεροι*, *λέγοντας*, *τότε*, *αυτός*, *εξέδωκα* αντί *τέσσαροι*, *λέγοντα*, *τότες*, *εκείος*, *τσοῦδωκα*.

Αλλά και ο ίδιος ο Σολωμός παλεύει ή τουλάχιστον ταλαντεύεται, από τη ζακυνθινή ήδη περίοδο της δημιουργίας του, ανάμεσα στους διαλεκτικούς ή ιδιωματικούς και τους κοινούς ή πανελλήνιους γλωσσικούς τύπους, όπως κατέδειξε μια πρόσφατη συστηματική μελέτη για τα λαϊκά

βάσεις του Πολυλά στη γλώσσα του Σολωμού.

21. Βλ. κυρίως: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1, ό.π. (σημ. 14), σ. 327 κ.ε.

22. Δ. Σολωμός, ό.π., σσ. 329-330.

23. Βλ. τις κυριότερες παραλλαγές, στο: Δ. Σολωμός, ό.π., σσ. 60-61.

24. Κ. Θ. Δημαράς, «Στίχοι του Σολωμού και άλλα κείμενα σχετικά», *Ο Εραμιστής* 1 (1963) 1-12 (το κείμενο στις σσ. 4-5).

στοιχεία στο ελληνόγλωσσο έργο του. Ωστόσο, κ' εδώ πρέπει να επαληθευτούν τα σχετικά ευρήματα με βάση την αυστηρότερη διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά σολωμικά αυτόγραφα και τα θεωρημένα από τον ποιητή αντίγραφα από τη μια πλευρά, τα μη θεωρημένα αντίγραφα των έργων του από ξένο χέρι, από την άλλη²⁵. Γίνεται εντούτοις από την ίδια μελέτη σαφές ότι κατά τη γλωσσική του αυτή παλινδρόμηση ανάμεσα στον κοινό και το διαλεκτικό τύπο ο Σολωμός επιστρέφει, ακριβώς κατά την ωριμότερη περίοδο της δημιουργίας του (1833-1854), στη γνήσια λαϊκή-διαλεκτική γλωσσική μορφή, όπως δείχνουν τα παραδείγματα²⁶: βλαστήμια - βλασφήμια - βλαστήμια (Κρητικός)· θαμαστό - θαυμαστό - θαμαστό (Κρητικός)· εκείνοι - αυτήνοι - αυτοί (Κρητικός)· εγιόμισα - εγέμισα - γιόμισα (Ελεύθεροι πολιορκισμένοι, Β')· λιγοθυμισμένους - λιποθυμισμένους - λιγοθυμισμένοι (Ελεύθεροι πολιορκισμένοι, Γ').

Μπορούμε, λοιπόν, να προσυπογράψουμε τις συμπερασματικές παρατηρήσεις, με τις οποίες ο ίδιος μελετητής κλείνει το σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου του²⁷: «Ο Σολωμός αναζητούσε την τέλεια μορφή. Αλλά, από ένα σημείο και πέρα, έμενε διχασμένος ως προς την προτεραιότητα που έπρεπε να δώσει: στον ιδιωματικό ή τον πανελλήνιο τύπο. Και η εμμονή του στον ιδιωματικό δεν ήταν αποτέλεσμα αδυναμίας, άγνοιας, αφού τον βλέπουμε να βρίσκει τον αντίστοιχο κοινό τύπο, να τον υιοθετεί για ένα διάστημα, στη συνέχεια όμως να τον εγκαταλείπει και πάλι, επιστρέφοντας στο διαλεκτικό».

Από τα παραπάνω έγινε, εν μέρει τουλάχιστον, σαφές ότι το γλωσσικό πρόβλημα του Σολωμού, συναρτάται στενά με το φιλολογικό-εκδοτικό του πρόβλημα και αυτά τα δύο με την εξαιρετικά ιδιότυπη παράδοση του έργου του – η ικανοποιητική λύση του πρώτου μπορεί να συνεπιφέρει και την οριστική λύση του δεύτερου. Είναι για το λόγο αυτό ευνόητο ότι η άγνοια ή η παραγνώριση της γλωσσικής ιδιοτυπίας του Σολωμού, ιδιαίτερα του διαλεκτικού-ιδιωματικού χαρακτήρα της γλώσσας του έργου του, εξακολουθεί να συγκαθορίζει αρνητικά και την τελευ-

25. Σπ. Α. Καββαδίας, ό.π., σσ. 169-205. Κ' εδώ πρέπει να γίνουν μερικές διορθώσεις, επισημάνσεις και διακρίσεις: σ. 169: *κάτξε* – *κάθισε*: το πρώτο στο *αυτόγραφο*, το δεύτερο (γρ.: *κάθησε*) στο *αντίγραφο* (από ξένο χέρι)· *λέγοντα* – *λέγοντας* κ.τ.λ.: βλ. το κείμενό μου, παραπάνω· σ. 171: *Διάλογος*: αντίθετα απ' ό,τι πιστεύει ο Σπ. Α. Καββαδίας, οι «παράλληλας» *επιβεβαιώνουν* ότι ο Σολωμός δεν εθεώρησε το αντίγραφο του Τερτσέτη· σ. 172: *Μπάιρον*: *αρφανά* – *ορφανά*: το πρώτο από το χέρι του Σολωμού, το δεύτερο από ξένο χέρι· σ. 175: *πολιορκισμένους* – *πολιορκημένους*: αντίθετα απ' ό,τι πιστεύει ο Σπ. Α. Καββαδίας, ο Σολωμός δεν περνάει από το *α'* στο *β'*, αλλ' αντίστροφα: από το *β'* (*πολιορκημένους*) στο *α'* (*πολιορκισμένους*).

26. Ό.π., με τη σειρά που τις αναφέρω: σσ. 182, 188, 189, 194, 195, 197, 201.

27. Ό.π., σσ. 204-205.

ταία, αλλοπρόσαλλη ανθολογημένη «έκδοση» του Σολωμού (1994), όπως μπορεί να καταδείξει ένας δειγματοληπτικός έλεγχος από την άποψη που μας ενδιαφέρει – για το γενικότερο, φιλολογικό, εκδοτικό και ερμηνευτικό, έλεγχο θα παραπέμψω στις ειδικότερες και συστηματικότερες σχετικές παρεμβάσεις μου²⁸:

Μια πολύ καλή βάση και αφετηρία για τη γλωσσική μας διερεύνηση αποτελεί το πρώιμο αλλ' εκπληκτικό για τη μορφική και γλωσσική του αρτιότητα «Ωδή εις τη Σελήνη» (1821-1822;), επειδή διακρίνεται για την εντελώς εξαιρετική, προνομιακή θα έλεγα, παράδοσή του: το σχετικά μικρό και ολοκληρωμένο αυτό ποίημα παρουσιάζει, εκτός από τις έντυπες εκδόσεις του, μια διπλή χειρόγραφη παράδοση: ένα αυτόγραφο του Σολωμού (ΑΕ 103.9-26) και ένα αντίγραφο από ξένο χέρι (ΑΕ 64.21-23· 63.1-15), που δε φέρει ίχνη νέας, διορθωτικής θεώρησης από το χέρι του ποιητή του και που δεν μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί αυθεντικό με τη σημασία που έχει ο όρος στη φιλολογική εκδοτική.

Το μικρό αυτό ποίημα είναι ένα λαμπρό δείγμα για τη συνύπαρξη λόγιων, δημοτικών-κοινών και διαλεκτικών-ιδιωματικών γλωσσικών τύπων και, πιθανότατα, μερικών νεολογισμών στο Σολωμό. Ωστόσο, το κείμενο του ποιήματος παρουσιάζει στους δύο κύριους φορείς της παράδοσής του, αυτόγραφο-αντίγραφο, μερικές αξιοσημείωτες διαφορές, Ο Πολυλάς (1859), παρόλο που δεν το αναφέρει ρητά, φαίνεται ότι αναπαράγει βασικά το κείμενο του αντιγράφου – και τον Πολυλά ακολουθούν οι νεότεροι εκδότες μ' εξαίρεση το Γ. Κεχαγιόγλου, που επιχειρήσε, πρόσφατα, μια «δοκιμαστική» έκδοση, παραθέτοντας και την «αυθεντικότερη [...] αυτόγραφη μορφή του ποιήματος»²⁹. Είναι όμως βέβαιο ότι ο Πολυλάς γνώριζε και το αυτόγραφο του Σολωμού, αφού για το στ. 6 (της *υχτός εμψυχείς την ησυχία*) παραθέτει στις «Σημειώσεις» του και την

28. Βλ. κυρίως: Γ. Βελουδής, «Κριτικά, εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα στο Σολωμό», στο: *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας ΜΝΕΣ, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1996 (επιμ. Χ. Καράογλου), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 155-180.

29. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η λεγόμενη “Σκιά του Ομήρου” και οι σολωμικές “επιφάνειες ποιητών” / “επιφάνειες σε ποιητές”: μερικές αναγνωστικές αντιδράσεις», *Πρακτικά Δέκατου Συμποσίου Ποίησης, Πανεπιστήμιο Πατρών*, 6-8 Ιουλίου 1990, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1992, σσ. 157 και 173-174. Προβληματική είναι ωστόσο, εκτός από τη διόρθωση του *άφρασθι σε άφραστη* στο β' στίχο, και η διορθωτική επέμβαση του Κεχαγιόγλου (σ. 173) στον τρίτο στίχο του ποιήματος: η *καρδιά μου αποκρίεται (με) λαχτάρα* αντί του, καταφανώς πάσχοντος, σολωμικού αυτογράφου: [*της*] η *καρδιά[ς] μου αποκρίεται λαχτάρα*. Εδώ θα έπρεπε ίσως να επαναφερθεί η αρχική γραφή του Σολωμού με μίαν ελαφρότερη, «παλαιογραφικά» δικαιολογημένη προσθήκη: *της καρδιάς μου αποκρίεται (η) λαχτάρα*.

παραλλαγή: *Εμφυχώνεις τερπνά την ησυχία*, που παραδίδει το αυτόγραφο. Ο Πολυλάς έχει παραλάβει επίσης από το αυτόγραφο τους τύπους: *αποκρίνεται* (στ. 3) αντί *απεκρίνεται* του αντιγράφου· ο αμάρτυρος απ' ό,τι ξέρω τύπος *απεκρίνεται* μπορεί να εξηγηθεί, αν αναχθεί στα κοινά πρότυπά του: *κατεβαίνω κ.τ.ό.*, στα οποία η αύξηση ε έχει παραληφθεί στην οριστική ενεστώτος – και τέτοιοι ενεστώτες, αλλά και μετοχές, υπάρχουν πράγματι και στο Σολωμό: *απεθυμάω, απεθεωμένη*³⁰. όμως ορθά ο Πολυλάς και οι ακόλουθοί του προτιμούν τη γραφή *αποκρίνεται* του αυτογράφου.

Στο στ. 2 του ίδιου ποιήματος ο Πολυλάς και οι διάδοχοί του εκδίδουν: *άφραστη* (αρμονία) αντί *άφρασθι* του αυτογράφου. Δεν είναι άστοχη, στο σημείο αυτό, η παρατήρηση του τελευταίου «εκδότη»-ανθολόγου του Σολωμού σχετικά με τη γραφή *ακουμβούσε* στο στ. 10 του ίδιου ποιήματος, και συνακόλουθα για τον τύπο *άφρασθι* του στ. 2, ότι «αποτελεί επίδραση της λογίας»³¹ – πρόκειται δηλαδή για το γνωστό γλωσσικό φαινόμενο του «υπερκαθαρισμού». Πρέπει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε, προκαταρκτικά, ότι το φαινόμενο του «υπερκαθαρισμού» χαρακτηρίζει το λαϊκό ομιλητή και τη λαϊκή ομιλία και ότι θα πρέπει, ως εκ τούτου, να θεωρηθεί και στο Σολωμό ως ένα επιπλέον στοιχείο της «λαϊκότητας» της γλώσσας του.

Το επίθετο *άφρασθι* (*άφραστη*) είναι στο Σολωμό «λέξη άπαξ»³², μπορούμε όμως να παρακολουθήσουμε συστηματικότερα το φαινόμενο του σολωμικού «υπερκαθαρισμού» επί τη βάση των αντίστοιχων φωνητικών γραφών (μορφών) του ρήματος *σκιρτώ* στο Σολωμό: του ρήματος αυτού στις διάφορες μορφές του υπάρχουν στα σολωμικά *Αυτόγραφα* 18 συνολικά εγγραφές· απ' αυτές, στις 16 εγγραφές το ρήμα βρίσκεται με την «υπερκαθαρεύουσα» φωνητική του μορφή (*εσκιρθούσε, εσκίρθισε κ.τ.λ.*) και μόνο 2 με την κοινότερη μορφή του (*σκιρτά, σκιρτούν*)· στην περίπτωση αυτή λοιπόν το *Λεξικό Σολωμού* ορθά αναγράφει το κύριο λήμμα με τη μορφή *σκιρθώ* και το παραπεμπτικό με τη μορφή *σκιρτώ*. Είναι ενδιαφέρον ότι όλοι οι φωνητικά αποκλίνοντες τύποι του *σκιρθώ* απαντώνται στα κύρια έργα της σολωμικής ωριμότητας: *Γυναίκα της Ζάκυθος, Κρητικός και Ελεύθεροι πολιορκισμένοι* (Σχεδιάσμα Β' και Γ'), ενώ οι δύο κοινοί μόνο σε δύο παραλλαγές του τελευταίου σχεδίασματος των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*. *Εκ πρώτης όψεως* φαίνεται, λοιπόν, ότι

30. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος κ.ά., *Λεξικό Σολωμού*, Ιωάννινα 1983, σ. 59, λ. *απεθεωμένος, απεθυμάω*.

31. Δ. Σολωμός, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Στιγμή, 1994, σ. 35, υποσημ. 30.

32. *Λεξικό Σολωμού*, ό.π., σ. 73, λ. *άφραστος* (χωρίς τη γραφή *άφρασθι*).

πρόκειται και εδώ για το φαινόμενο που εντοπίσαμε ήδη στο Σολωμό: για τη μετάβαση από έναν «ιδωματικό» (στην περίπτωση αυτή: φωνητικά αποκλίνοντα) γλωσσικό τύπο στον «ορθό» τύπο της κοινής. Όμως: και οι τέσσερις τελευταίες αντιτιθέμενες εγγραφές (ΑΕ 445.12: σκιρθά· 446.3: εσκίρθαν· 446.8: σκιρτά· 451.3: σκιρτούν) απαντώνται στο ίδιο, αρκετά ολοκληρωμένο και καθαρογραμμένο, απόσπασμα αρ. 2 του Γ' Σχεδιάσματος (1844-51), της έκδοσης Πολυλά και Πολίτη, της ίδιας ακριβώς εποχής, έτσι ώστε οι δύο κοινές γραφές (σκιρτά, σκιρτούν) δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ότι απεικονίζουν τη «στερνή γνώση» του Σολωμού. Είναι επιπλέον φανερό ότι οι διπλές γραφές του τύπου σκιρτώ/σκιρθά δεν μπορούν να παραλληλιστούν, και πολύ λιγότερο να ταυτιστούν, με τις φωνητικές διττογραφίες του τύπου σχίζω/σκίζω, που απαντώνται επίσης στο Σολωμό και που μπορούν να ερμηνευτούν είτε ως σημεία γλωσσικής ταλάντευσης – συγχρονικά –, είτε ως διαφορετικές γραφές στις διάφορες περιόδους και φάσεις της δημιουργίας του – διαχρονικά –, όπως σε κάθε γλωσσικό χρήστη.

Και ο φωνητικά παραλλαγμένος τύπος αφ' της πρόθεσης από πριν από το τ του άρθρου, που συναντάται στο στ. 13 της «Ωδής εις τη Σελήνη» (Αφ' το Σκοπό[...]) στο σολωμικό αυτόγραφο του ποιήματος, είναι γνήσιος λαϊκός· ο κοινός φωνητικός τύπος Απ' το Σκοπό έχει υποκατασταθεί από τον (αντι)γραφέα του Σολωμού και προδίδει την ίδια τάση για «διορθωτική» επέμβαση, επί το λογιότερον ή επί το κοινότερον, των αντιγραφέων και των εκδοτών του Σολωμού στο σολωμικό κείμενο, που επισημάναμε παραπάνω. Ο τύπος αφ', που απαντάται και σε παλαιότερα νεοελληνικά κείμενα (Διγενής, Γεωργηλάς)³³, είναι κανονικός στο ζακυνθινό λαϊκό ιδίωμα, όπως μαρτυρεί η χρήση του σε πολλές παροιμίες: Αφ' τα παιδιά γνωρίζουν οι γονέοι τι αξίζουν, Αφ' τα σημάδια που θωρώ, κουκκιά δειπνάς το βράδυ κ.ά.³⁴ Επομένως, ο γνήσιος, αυθεντικός, διαλεκτικός τύπος αφ' πρέπει να επανεισαχθεί στο σολωμικό κείμενο στη θέση του «λαθραίου» απ', που εισήγαγαν, άκριτα, όλοι οι εκδότες του Σολωμού από τον Πολυλά μέχρι σήμερα. Άλλωστε, η «διορθωτική» επέμβαση του αντιγραφέα καταφαίνεται και στους στ. 6 και 14 του ίδιου ποιήματος, στους οποίους ο λαϊκός φωνητικός τύπος του Σολωμού νυχτός/νύχτα έχει αντικατασταθεί από τον κοινό νυχτός/νύχτα· στην περίπτωση αυτή όλοι οι εκδότες του Σολωμού ορθώς ακολούθησαν την αυθεντική γραφή νύχτα του σολωμικού αυτογράφου.

33. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 3, λ. από: αφ' την κλίνην του, αφ' τον ζυγόν.

34. Λ. Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. 2, Αθήνα 1963, σσ. 69-70.

Ύστερα από τα παραπάνω προκύπτει και για τη φιλολογική κριτική του κειμένου και εκδοτική ένα αίτημα ή, τουλάχιστον, ένα πρόβλημα: Είναι κατάδηλο ότι αποφάνσεις όπως αυτή του πρόσφατου «εκδότη» του Σολωμού για τις γλωσσικές αυτές «παρατυπίες»: «Είναι φανερό ότι, αν κάποιος από τους «γραμματικούς» του Σολωμού υποδείκνυε στον Σολωμό τα ορθά, θα τον άκουε»³⁵, δεν προδίδουν μόνο μια παραγνώριση της γλωσσικής πραγματικότητας του Σολωμού, αλλά και μια κατάφωρη παραβίαση των βασικότερων κανόνων της επιστημονικής φιλολογικής κριτικής του κειμένου και εκδοτικής. Η «συστηματικότητα» των φωνητικά αποκλινουσών γραφών σκιρθώ κ.τ.ό. δηλώνει ότι αυτές δεν αποτελούν απλά *lapsus calami*, γραφικά λάθη, του Σολωμού, όπως σε πάρα πολλές άλλες περιπτώσεις· επομένως δεν μπορούν έτσι απλά να «διορθωθούν» από το φιλόλογο εκδότη και μάλιστα με την αναδρομική εισαγωγή των οψιμότητα μαρτυρημένων «ορθών» τύπων σκιρθά και σκιρτούν όχι μόνο σε ενδεχομένως παλαιότερες «γραφές» του ίδιου αποσπάσματος αλλά και σε όλα τα προηγούμενα έργα του Σολωμού, στα οποία, σύμφωνα με την αυθεντική μαρτυρία των σολωμικών *Αυτογράφων*, χρησιμοποιούνται μόνο οι «υπερκαθαρεύοντες» τύποι σκιρθώ κ.τ.ό. Αλλά ακόμα και στην περίπτωση μιας οπωσδήποτε αναπόφευκτης, δικαιολογημένης και αιτιολογημένης «διορθωτικής» επέμβασης του φιλολογικού εκδότη η παράθεση, στο Υπόμνημα ή στο Παράρτημα, και των «παραλλαγών» με τις αυθεντικές γραφές των *Αυτογράφων* θα διευκόλυne την αναγνώριση της ιδιοτυπίας και, ενδεχομένως, και της αισθητικής-ποιητικής λειτουργίας της γλώσσας του Σολωμού εκ μέρους του αναγνώστη του³⁶.

Σε αντίθεση με την «Ωδή εις τη Σελήνη», το «δίδυμο» και σύγχρονό του ψευδεπίγραφο «Η σκιά του Ομήρου» (1821-1822;) έχει παραδοθεί μόνο σ' ένα, πιθανότατα μη θεωρημένο από το Σολωμό, αντίγραφο (ΑΕ 63.16-23-62.1-8). Κατά την άποψη του Λ. Πολίτη ο Πολυλάς εξέδωσε το ποίημα «από αυτόγραφο του ποιητή»³⁷, ενώ σύμφωνα με την ίδια τη μαρτυρία του χρησιμοποίησε και την «προφορική παράδοση» του ίδιου ποιήματος³⁸. Στον πρώτο στίχο της δεύτερης στροφής του ποιήματος:

35. Στ. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 470· πρβ. σ. 219.

36. Βλ. λ.χ. τις, πολύ ορθές, σχετικές απόψεις του Λ. Πολίτη, στο: Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 1, *ό.π.* (σημ. 14), σ. 322: «Προτιμήθηκε ακόμη – όπως και στην έκδοση Μαρασλή – οι παραλλαγές να μην ακολουθούν ύστερα από το κάθε ποίημα, παρά να το συνοδεύουν βαλμένες κάτω από το κείμενο, ισότιμες – ή, έστω, σχεδόν – μ' εκείνο. Έτσι ο αναγνώστης θα μπορεί να έχει μπροστά του κάθε φορά όλες τις παραλλαγές του ίδιου στίχου, και μαζί θα κατατοπίζεται και στον ιδιαίτερο τρόπο της ποιητικής δημιουργίας του Σολωμού».

37. *Ό.π.*, σ. 328.

38. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, Κέρκυρα, Τυπ. «Ερμής» Αντωνίου Τερζάκη, 1859

Στο ακρογιάλι αναπαύοτον ο γέρος κατά την έκδοση Πολυλά και σε όλες τις έγκυρες εκδόσεις των διαδόχων του διασώζεται ο διαλεκτικός τύπος αναπαύοτον του ρήματος αναπαύομαι. Ο τύπος αυτός του γ' ενικού προσώπου του παρατατικού της μεσοπαθητικής φωνής των βαρύτωνων ρημάτων με την προπαραξύτονη κατάληξη -οτον είναι, τεκμηριωμένα, κανονικός στο γλωσσικό ιδίωμα της Ζακύνθου, όπου μαρτυρείται σε δημοτικά τραγούδια και άλλα λαϊκά κείμενα· στο Σολωμό, εκτός από το αναπαύοτον, η κατάληξη -οτον απαντάται και στα: αγκομαχιότον, εθρεφότον, ετρελαινότον κ.ά.³⁹ Ο ελεγχόμενος «εκδότης» του Σολωμού «διορθώνει», σε: αναπαύο(ν)ταν σύμφωνα με τον τύπο αναπαύοταν του αντιγράφου – «διόρθωση», που συνιστά μιαν επιπλέον παραγνώριση και παραχάραξη του εγνωσμένου ιδιωματικού χαρακτήρα της γλώσσας του Σολωμού⁴⁰.

Ακριβώς ανάλογη και περισσότερο αποκαλυπτική είναι η «διορθωτική» γλωσσική επέμβαση του τελευταίου «εκδότη» του Σολωμού στη στρ. 116 της ωδής *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον* (1824): «Γράψαμε το κοινό νεοελληνικό χυμήσουν [...] αντί του ιδιωματικού χουμήσουν [...]» σημειώνει ο «εκδότης», αποκαλύπτοντας, αυθόρμητα, την απέχθειά του για τους ιδιωματικούς αλλά γνήσιους και αυθεντικούς γλωσσικούς τύπους του Σολωμού⁴¹. Κ' εδώ μαρτυρείται η βασική φιλολογική σύγχυση ανάμεσα στην αυθεντική, την αυτόγραφη, και την έμμεση, των αντιγραφών, γλωσσική μορφή των σολωμικών κειμένων εκ μέρους του νέου αυτού «σολωμιστή»: Οι κοινοί τύποι του ρήματος χυμώ απαντώνται μόνο σε δύο σημεία, στο αντίγραφο από ξένο χέρι της ωδής *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον* (ΑΕ 176.9 και 232 Α13) – και είναι και αυτό ένα δείγμα της διαπιστωμένης «διορθωτικής» επέμβασης των «γραμματικών» στη γλώσσα του Σολωμού· σ' όλα τ' άλλα έργα του Σολωμού (*Ύμνος, Λάμπρος, «Το όνειρο»*), και μάλιστα στην αυτόγραφη παράδοση, απα-

(= «Έκδοση Πολυλά»), σ. 222, σημ. 15. Όμως, οι δύο στίχοι, τους οποίους ο Πολυλάς απορρίπτει, βρίσκονται, ακριβώς έτσι, στο διασωθέν αντίγραφο.

39. Σπ. Α. Καββαδίας, ό.π., σ. 109.

40. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 69· πρβ. σ. 36, σημ. 31. Ο Στ. Αλεξίου αιτιολογεί τη «διόρθωση» του αναπαύοταν (του αντιγράφου) σε αναπαύονταν κατ' αναλογίαν προς το σεσιόνταν. Αλλά πρώτα πρώτα, το (ε)σειόνταν είναι τύπος του συνηρημένου – στο ζακυνθινό ιδίωμα και στον Σολωμό – ρήματος σειώ / σειώμαι (βλ. το σχετικό λήμμα στο *Λεξικό Σολωμού*): έπειτα, το αναπαύοταν του αντιγράφου εξηγείται εύκολα «παλαιογραφικά» από το αυθεντικό αναπαύοτον του αυτογράφου: το ο είναι κολλημένο, στο αυτόγραφο, με την αριστερή γραμμή του ακόλουθου υ. Ο γλωσσικός τραγέλαφος του Στ. Αλεξίου αποκαλύπτεται, όταν, ενώ ο ίδιος (σ. 222) «διορθώνει» στον *Κρητικό* το σεσιότον σε σεσιόνταν, στην ωδή «*Εις μοναχήν*», στρ. 9, στ. 2 (σ. 198) εκδίδει κανονικά: σεσιότον!

41. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 90.

ντάται μόνο ο ιδιωματικός τύπος *χουμάω/-ώ*⁴² και μόνο αυτόν τον τύπο του ρήματος γνωρίζει και καταγράφει το Λεξικό του Λ. Χ. Ζώη. Αυτόν και μόνο αυτόν τον ιδιωματικό αλλ' αυθεντικό τύπο δέχονται όλοι οι εκδότες του Σολωμού από τον Πολυλά ως τις μέρες μας και αυτόν τον τύπο (*χουμάνε*) δέχεται και εισάγει, παραβαίνοντας – ευτυχώς! – τις «αρχές» του, και ο τελευταίος «εκδότης» του Σολωμού στο αντίστοιχο σημείο (στρ. 61) του *Ύμνου εις την Ελευθερία*⁴³.

Την ίδια απέχθειά του για τους ιδιωματικούς γλωσσικούς τύπους του Σολωμού προδίδει ο ίδιος «εκδότης», όταν απορρίπτει, άκριτα και αδέξια, το ιδιωματικότατο ρήμα *σμπλάχνω*, που έχει εισαγάγει ιδιόχειρα ο Σολωμός στον πρώτο στίχο της στρ. 22 της ωδής *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον* σε μια νεότερη αναθεώρηση αυτού του έργου του για την «αντικατάσταση» του στίχου αυτού της πρώτης γραφής: *Κι' αν σε σμπλάξει ευτυχισμένη*. Πολύ πιο αμήχανη από κάθε προηγούμενη περίπτωση είναι και η αιτιολόγηση της απορριπτικής αυτής απόφασής του από τον ίδιο «εκδότη»: «Μια μηχανική αντιμετώπιση των γραφών θα εισαγάγει το *σμπλάξει*, αλλά η βαθύτερη γνώση του ύφους του Σολωμού θα το αποφύγει, όπως σωστά έκανε στην περίπτωση αυτή ο Πολυλάς»⁴⁴. Ο αμύντορας αυτός της γλωσσικής «καθαρότητας» του Σολωμού παραβλέπει και πάλι, και μάλιστα αντιστρέφει, τα γλωσσικά και φιλολογικά δεδομένα και στη συγκεκριμένη αυτή περίπτωση: Η ιδιωματική υποτακτική *σμπλάξει* απαντάται τρεις φορές (AE 213.11α· 213 A11α· 254 A5), γραμμένη με το ίδιο το χέρι του Σολωμού, σε μια νεότερη, ριζική και πολύ σκληρή για το ίδιο το έργο του, αναθεώρηση της ωδής στον Μπάιρον στα χρόνια 1828/1829 στην Κέρκυρα, πάνω στο παλαιότερο (1825) αντίγραφο από ξένο χέρι του έργου του⁴⁵. Ακόμα λοιπόν και αν η παλαιότερη γραφή του ίδιου στίχου (*Κι' αν τες εύρει ευτυχισμένες*) είναι γνήσια σολωμική και δεν προέρχεται από το χέρι ενός «γραμματικού» του, ακόμα και τότε, η νεότερη γραφή (*σμπλάξει* αντί *εύρει*) απεικονίζει, οπωσδήποτε, τη νεότερη γλωσσική και συνακόλουθα ποιητική-αισθητική βούληση του ίδιου του Σολωμού.

Η επιλογή και αποδοχή από τον Πολυλά στην έκδοσή του (1859) της παλαιότερης, όχι απόλυτα αυθεντικής, γραφής *εύρει* του αντιγράφου εις βάρος της νεότερης και αυθεντικής γραφής *σμπλάξει* του αυτογράφου οφείλεται, και πάλι, στην εγνωσμένη και πολλαπλά τεκμηριωμένη τάση του Πολυλά για την «εξομάλυνση» – επί το «κοινότερον»! – της ιδιωματι-

42. Βλ. *Λεξικό Σολωμού*, ό.π., λ. *χουμάω* και *χυμώ*.

43. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 103.

44. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 90.

45. Βλ. σχετικά τις διεξοδικές παρατηρήσεις στα AE, τ. 2, σσ. 593-594.

κής γλώσσας του ποιητικού του ινδάλματος· αντίθετα, μιαν ορθότερη φιλολογική στάση καταδεικνύει, και στο σημείο αυτό, η παράθεση από το νεότερο, έγκυρο, εκδότη του Σολωμού Λ. Πολίτη και των νεότερων, διορθωμένων, γραφών, και αυτής με το ιδιωματικό συμπλάχνω, στο φιλολογικό Παράρτημα της έκδοσής του⁴⁶.

Επομένως, η δογματική επίκληση και επιβολή της προσωπικής «αίσθησης του ύφους» του ίδιου «εκδότη» του Σολωμού στρέφεται, για μιαν ακόμη φορά, εναντίον της δεδηλωμένης, νεότερης, ταυτόχρονα γλωσσικής και υφολογικής επιλογής του ίδιου του ποιητή. Ας σημειώσω, τέλος, ότι το ρήμα συμπλάχνω (= «απαντώ αδοκήτως όν εξήτουν [...] συναντώ») χρησιμοποιείται κανονικά στο ζακυνθινό ιδίωμα⁴⁷ και απαντάται, επί πλέον, με την ίδια σημασία και στα ηπειρωτικά ιδιώματα⁴⁸.

Βαρύτερη είναι η επόμενη περίπτωση της επιβολής του κοινού γλωσσικού τύπου εις βάρος του ιδιωματικού-διαλεκτικού εκ μέρους του τελευταίου αυτού «εκδότη» του Σολωμού, επειδή η επιβολή αυτή επιχειρείται παρόλο που όλες, και οι κειμενικές και οι εξωκειμενικές, μαρτυρίες παραδίδουν μόνο το διαλεκτικό τύπο: Στο στίχο του Κρητικού (ΑΕ 368 Α20): *κι' αντιβουΐζει οληνυχτίς από πολλή γλυκάδα ο «εκδότης»* αυτός του Σολωμού «διορθώνει» – σιωπηρά και αναιτιολόγητα – τον ιδιωματικό τύπο *οληνυχτίς* σε: *ολονυχτίς*⁴⁹. Την ίδια γλωσσική εγχείρηση εκτελεί ο χειρουργός του Σολωμού και στο στίχο των Ελεύθερων πολιορκισμένων Β' (ΑΕ 409 Α5): *οληνυχτίς ανέβαινε η δέηση, το λιβάνι*. Και όμως: ο ιδιωματικός τύπος *οληνυχτίς*, που εξηγείται αβίαστα ως κατ' αναλογίαν σχηματισμός κατά το *ολημερ(ν)ίς*, είναι ο μόνος τύπος του χρονικού αυτού επιρρήματος, που απαντάται δέκα (10) συνολικά φορές σε τέσσερα έργα της ωριμότητας του Σολωμού (*Η γυναίκα της Ζάκυθος, Σατιρικό του 1833, Κρητικός, Ελεύθεροι πολιορκισμένοι*) στα σολωμικά *Αυτόγραφα*⁵⁰ και είναι, για το λόγο αυτό, ο μόνος τύπος που καταγράφει όχι μόνο το

46. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1, ό.π. (σημ. 14), σσ. 345-346.

47. Λ. Χ. Ζώης, ό.π., τ. 2, λ. *σμπλάχνω*.

48. Ευάγγελος Αθ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τ. 1, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964, σ. 355, λ. *σμπλάχνω*.

49. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 229: *Κρητικός*, V 31· πρβ. Γλωσσάριο, σ. 628: *ολημερνίς, οληνυχτίς*.

50. Στο στίχο των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, τ. 2 (ΑΕ 406 Β16): *π' ολολιχτίς [διόρθ.: ολονιχτίς] εσίσιμξε με τ' ουρανού τα κάλοι* πρέπει να επισημάνουμε μια λανθασμένη ανάγνωση εκ μέρους του εκδότη Λ. Πολίτη: στο αντίστοιχο σημείο του 1ου τόμου (φωτοτυπίες) των ΑΕ (406 Β16) φαίνεται καθαρά ότι ο Σολωμός δεν έχει γράψει *ολολιχτίς*, αλλά *ολυλιχτίς* [= *οληνυχτίς*]. Ο τελευταίος «εκδότης» του Σολωμού (Στ. Αλεξίου, παραπάνω, σ. 259: απόσπ. II, στ. 5) δεν έκανε καν τον κόπο να επιβεβαιώσει τις γραφές του Σολωμού και τις αναγνώσεις των εκδοτών του επί τη βάσει των φωτοτυπιών των *Αυτογράφων* του.

Λεξικό Σολωμού⁵¹, αλλά και το Λεξικόν ... Ζακύνθου του Λ. Χ. Ζώη⁵². Ο κοινός τύπος ολονυχτίς δε φαίνεται καν να ήταν σε χρήση στη Ζάκυνθο στην εποχή του Σολωμού, και εισήχθη στο κείμενο του Κρητικού, για τους λόγους που επισημάναμε παραπάνω, για πρώτη φορά από τον Πολυλά (1859), ο οποίος συμπαρέσυρε και τους διαδόχους του. Είναι ενδεικτικότερο, για τη σύγχυση που προξένησε, το γεγονός ότι ένας απ' αυτούς τους ακολούθους του, ο Γ. Ν. Παπανικολάου, εισάγει μεν στο κείμενο της έκδοσής του (1970), ακολουθώντας τυφλά τους προκατόχους του, τον κοινό τύπο ολονυχτίς, στο Γλωσσάριό του όμως παραθέτει – από τα Αυτόγραφα! – μόνο το διαλεκτικό τύπο οληνυχτίς, παραπέμποντας μάλιστα στο στίχο αυτό (απόσπ. 22, στ. 31) του Κρητικού⁵³!

Στο σολωμικό σπάραγμα μισού στίχου από το Β' Σχεδιάσμα των Ελεύθερων πολιορκισμένων (ΑΕ 417 Α36): Εγώ 'γδα δάφνες. – Κ' εγώ φως [...] ο ρέκτης αυτός «εκδότης» του Σολωμού μετατρέπεται, και πάλι σύμφωνα με τις καθαρεύουσες ορέξεις του, τον ιδιωματικό αυτό τύπο του αορίστου του ρήματος βλέπω στον κοινότερο: Εγώ 'δα⁵⁴. Και στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για lapsus calami του ποιητή: Ο Σολωμός προσπαθεί, νομιμότητα, ν' αποδώσει γραπτά, όπως τον είχε ακούσει στο γενέθλιο νησί του⁵⁵, τον ιδιωματικό αυτό γλωσσικό τύπο, στον οποίο το άτονο ημίφωνο ι έχει τραπεί στο λαρυγγικό φθόγγο γ (εγώ ειδα = εγώ 'γδα)⁵⁶. Την «εκκαθαριστική» επέμβαση του Πολυλά, και στο σημείο αυτό, έχει καταγράψει, μαζί με αρκετές άλλες, από τους νεότερους μελετητές μόνο ο Μ. Κ. Χατζηγιακουμής⁵⁷.

Αδιόρατη, αλλά πιο εύγλωττη και ενδεικτική, είναι και η επόμενη «διορθωτική» επέμβαση στο γλωσσικό ιδίωμα του Σολωμού: Στο στίχο του Γ' Σχεδιασματος των Ελεύθερων πολιορκισμένων (ΑΕ 455.27· πρβ. 457Α1 και 571Β1): Άγγελε, μόνε σ' όνειρο μου δίνεις τα φτερά σου; Ο «εκδότης» του Σολωμού έχει αντικαταστήσει, κατά τη συνήθειά του, το διαλεκτικό τύπο μόνε με τον κοινότερο μόνο⁵⁸. Σ' αυτόν τον κοινότερο

51. Βλ. Λεξικό Σολωμού, ό.π., λ. οληνυχτίς· στις παραπομπές του λήμματος να προστεθεί και ΑΕ 379 Α33 (Κρητικός).

52. Λ. Χ. Ζώης, ό.π., τ. 2, λ. οληνυχτίς· πρβ. και λ. ολημερνίς. Βλ. και Σπ. Α. Καββαδίας, ό.π., σσ. 123-124.

53. Γ. Ν. Παπανικολάου, στο: Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 1, ό.π. (σημ. 18), σ. 484 (απόσπ. 22, στ. 31) και τ. 2, Γλωσσάριο, σσ. 731-732, λ. οληνυχτίς.

54. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 262.

55. Ο τύπος γδέστε μαρτυρείται από την Κεφαλληνία· βλ. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής, Αθήνα 1994, σ. 71.

56. Μ. Φιλήτας, Γλωσσογνωσία και γλωσσογραφία ελληνική, τ. 1, Αθήνα 1924, σ. 23.

57. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, ό.π., σ. 22 κ.ε.

58. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 272· ταυτόχρονα, ο Αλεξίου μεταβάλλει, αυθαίρετα και αδέξια, το σ' σε στ'.

τύπο έχει συμπαράσφρει, και πάλι, τους διαδόχους του ο Πολυλάς (1859)⁵⁹, για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω. Οι κοινοί τύποι του ίδιου επιρρήματος *μόνο(ν)* και *μοναχά* υπάρχουν, βέβαια, δίπλα στον ιδιωματικό *μόνε* και στο ζακυνθινό ιδίωμα εν γένει και στο Σολωμό ειδικότερα. Είναι όμως σημαντικό ότι ο Σολωμός χρησιμοποιεί τους κοινότερους τύπους μόνο στην α' και τη β' φάση της δημιουργίας του, ως τον *Κρητικό* (1833/34), ενώ στο Β' και στο Γ' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, δηλαδή σ' ολόκληρη την περίοδο της ωριμότητάς του (1834-1850), χρησιμοποιεί, συνολικά εννιά (9) φορές, αποκλειστικά τον ιδιωματικό τύπο *μόνε*⁶⁰, γεγονός, που επιβεβαιώνει την ήδη τεκμηριωμένη τάση του απόλυτα ώριμου Σολωμού για την τελική αποδοχή εκ μέρους του των οικείων σ' αυτόν ζακυνθινών ιδιωματικών γλωσσικών τύπων, τους οποίους δεν μπορούσε, πιθανότατα, ν' αποδεχτεί ούτε ένας *κερκυραίος* σαν τον Πολυλά⁶¹.

Θα επιμείνω σε μιαν ακόμα περίπτωση, για να καταδείξω πώς η άγνοια ή, πολύ περισσότερο, η παραγνώριση της ιδιωματικής-διαλεκτικής πραγματικότητας του Σολωμού όχι μόνο μπορεί να οδηγήσει σε μιαν αλλοίωση του ύφους του, αλλά και συνεπάγεται, «μοιραία» θα έλεγα, εμπλοκές στη φιλολογική κριτική, εκδοτική και ερμηνευτική: Στο κεφ. 5, εδ. 12 της *Γυναίκας της Ζάκυθος* (κατά την έκδοση Λ. Πολίτη) υπάρχει ο ιδιωματικός ρηματικός τύπος *εσταμάτιζαν*, που παραπέμπει σ' έναν ιδιωματικό τύπο ενεστώτος: *σταματίζω*, – και έτσι εκδίδουν όλοι οι εκδότες του Σολωμού⁶², πλην του τελευταίου και ελεγκτέου: Ο τελευταίος αυτός «εκδότης» του Σολωμού «διορθώνει», κατά τη συνήθειά του και πάλι σιωπηρά, τον παρατατικό *εσταμάτιζαν* στο – μάλλον «αδόκιμο» – αόριστο *εσταμάτηξαν*, εξοβελίζοντας, ταυτόχρονα, από το Γλωσσάριό του, διαρρήδην, το διαλεκτικό τύπο του ρήματος: *σταματίζω*⁶³.

Στο αντίστοιχο λήμμα του *Λεξικού* του Λ. Χ. Ζώη (1963) δεν καταγράφεται ο διαλεκτικός τύπος του ρήματος *σταματίζω*, λημματογρα-

59. Στο: Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 270.

60. *Λεξικό Σολωμού*, ό.π., λ. *μόνε*: στις οχτώ (8) παραπομπές του λήμματος να προστεθεί και: ΑΕ 455.16 (Ελεύθεροι πολιορκισμένοι Γ').

61. Ο Λ. Χ. Ζώης, τ. 2, ό.π., σ. 284 στο λήμμα *μόνε-μόνε* αφηγείται την ιστορία μιας *κερκυραίας*, που δεν καταλάβαινε την έκφραση *μόνε-μόνε*, που άκουσε από ένα ζακυνθινό συνομιλήτή της.

62. Λ. Πολίτης, στο: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σ. 43· Γ. Ν. Παπανικολάου, στο: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1, ό.π. (σημ. 18), σ. 675· Γ. Π. Σαββίδης, στο: «Δ. Σολωμός, Η Γυναίκα της Ζάκυθος», *Περίπλους* 10 (Άνοιξη - Καλοκαίρι 1986) 23· Ελένη Τσαντσάνογλου, στο: Δ. Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991, σ. 47· Ines Di Salvo, στο: D. Solomòs, *Visione di Dionisio (La Donna di Zante)*, Palermo 1995, σ. 29.

63. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 491 και 632 (λ. *σταματάω*).

φούνται όμως δύο ρηματικά παράγωγα, *σταμάτισμα* και *σταματισμένος*, που παραπέμπουν σ' αυτήν την ιδιωματική μορφή του ρήματος⁶⁴. Στο *Λεξικό Σολωμού* (1983) αναφέρονται λημματικά και οι δύο τύποι του ρήματος, *σταματώ* και *σταματίζω*, με μία παραπομπή στον πρώτο και δεκαπέντε (15) στο δεύτερο. Όμως, μια αναψηλάφηση όλων αυτών των παραπομπών στην έκδοση των *Αυτογράφων* και των *Απάντων* του Σολωμού φέρνει στο φως μερικά ενδιαφέροντα πράγματα: Στα *Αυτόγραφα* απαντώνται μόνο οι τύποι του παρατατικού και του αορίστου με την ορθογραφία του Σολωμού: *εσταμάτιζα* και *εσταμάτισα*. δύο φορές (ΑΕ 335 Β29 και 341 Α48) ο Σολωμός γράφει εκ παραδρομής *εσταμάτιζαν* και *εσταμάτουζαν*, ενώ η αναγκαστική ομοιοκαταληξία με τον επόμενο στίχο επιβάλλει τη μορφή του αορίστου σε *-σαν*. Σε μία περίπτωση (ΑΕ 293 Α24) στο Β' τόμο των *Αυτογράφων* (= Τυπογραφική μεταγραφή) εμφανίζεται ο τύπος του αορίστου *εσταματιξε*, πρόκειται όμως, καταφανέστατα, για μια λανθασμένη ανάγνωση εκ μέρους του εκδότη Λ. Πολίτη, αφού στον Α' τόμο (= Φωτοτυπίες) μπορούμε να διαβάσουμε πέραν πάσης αμφιβολίας τον ορθό τύπο: *εσταμάτιζε* – το γράμμα ζ είναι γραμμένο ευκρινέστατα, όπως μπορεί να επιβεβαιώσει η σύγκρισή του με πολλά άλλα ζ στην ίδια αυτή σελίδα των *Αυτογράφων*. Ωστόσο, και εδώ επιβάλλεται, όπως και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις (ΑΕ 335 Β29 και 341 Α48), η διόρθωση του *εσταμάτιζε* σε *εσταμάτισε*, επειδή η κειμενική συνάφεια απαιτεί αόριστο⁶⁵. Επιπλέον, τα *Αυτόγραφα* δεν παρέχουν ούτε έναν ενεστωτικό τύπο του ίδιου ρήματος, ο οποίος θα παρέπεμπε στο κλιτικό σύστημα του περισπώμενου τύπου της κοινής *σταματώ*, *-άς*, *-ά* κ.τ.λ. Τέλος, ο τύπος του αορίστου *εσταμάτηξα* κ.τ.λ. είναι εντελώς αμάρτυρος στο Σολωμό και επομένως η εισαγωγή του από τον τελευταίο «εκδότη» του δε μαρτυρεί μόνο τη γλωσσική του κατάρτιση, αλλά και την επανειλημμένη παρεξήγηση-παρερμηνεία του σολωμικού κειμένου εκ μέρους του: στο χωρίο αυτό της *Γυναίκας της Ζάκυθος* και το ρήμα αυτό συνευρίσκεται με μια πληθώρα παρατατικών, που συνεπιβάλλουν και τη μορφή του παρατατικού – όχι του αορίστου! – του ρήματος *σταματίζω* (ΑΕ 283 Β17-21): «Σ' έκραζα, σ' εκούνεια, και δεν άκουγες τίποτε, και τα μάτια σου εσταμάτιζαν στον αέρα, ενώ [...] η γης εσκιρθούσε [...]».

Μετά τις παραπάνω παρατηρήσεις, το ιδιωματικό ρήμα *σταματίζω* πρέπει ν' αποδοθεί στην πολυάριθμη εκείνη ομάδα των ρημάτων σε *-ίζω*, αντί σε *-ώ*, που χαρακτηρίζουν το γλωσσικό ιδίωμα της Ζακύνθου – και

64. Λ. Χ. Ζώης, τ. 2, ό.π., σ. 442. Ο τύπος *σταματίζω* υπάρχει και στον *Ερωτόκριτο* (Β 2401, Δ 1715, Ε 557).

65. Το αναγνωστικό (ή τυπογραφικό;) λάθος του Λ. Πολίτη έχει παραλάβει και η μαθήτριά του Ε. Τσαντσάνογλου, ό.π., σ. 54 (*εσταμάτηξε*).

του Σολωμού – και στα οποία είχα αναφερθεί σε προγενέστερη εργασία μου με αφετηρία την ιδιωματική μετοχή *πολιορκισμένοι* στον τίτλο της μεγαλύτερης και αποσπαστικότερης ποιητικής σύνθεσης της ωριμότητας του Σολωμού⁶⁶. Σ' αυτά θα προσθέσω τώρα ότι η μετάβαση πολλών συνηρημένων ρημάτων σε -ώ στα βαρύτερα σε -ίζω είχε ήδη αρχίσει στην αρχαία και είχε συνεχιστεί στη μεσαιωνική εποχή και ότι είχε συμπαράσχει και τη μεσοπαθητική μετοχή μερικών, όχι μόνο συνηρημένων, ρημάτων, όπως: *μαρτυρίζομαι* αντί *μαρτυρούμαι*, *λυπίζομαι* αντί *λυπούμαι* – και αυτά πάλι συμπαρέσυραν το σχηματισμό των μεσοπαθητικών μετοχών αλλά και των παραγόμενων απ' αυτά ουσιαστικών, όπως: *μαχίζομαι* αντί *μάχομαι* - (ψυχο)μαχισμένος, ψυχομαχισμός - ψυχομάχισμα⁶⁷. Τέτοιοι ρηματικοί – και μετοχικοί – σχηματισμοί, όπως: *επιχειρίζομαι* και *ωργανισμένα* ήταν εν χρήσει στην εποχή του Σολωμού και έξω από το τοπικό ζακυνθινό του ιδίωμα⁶⁸. Έτσι και στο Σολωμό βρίσκεται ολόκληρο αυτό το σύστημα ιδιωματικών σχηματισμών, στο κυρίως ρήμα, στη μεσοπαθητική μετοχή και στα ρηματικά παράγωγα ουσιαστικά – και τούτο ανεξάρτητα από το γεγονός ότι, όπως στη μετοχή *πολιορκισμένος*, δεν μπορεί πάντα, και δεν είναι άλλωστε αναγκαίο, να τεκμηριωθεί και ο «αντίστοιχος» ρηματικός τύπος (**πολιορκίζω*)⁶⁹: *αστοχισμένος*, *βροντισμένος*, *βροντισμός*, *ευτυχισμένος* (και στην κοινή), *ευτυχισμός*, *ηχολογίζω* (και: *ηχολογώ*), *ηχολόγισμα*, *κιλαϊδισμός*, *κολυμπισμός*, *κολυμπιστής*, *κουβάλισμα*, *λιγοθυμισμένος* / *λιποθυμισμένος* (και στην κοινή), *(αι)ματοκυλισμένος*, *χαροκοπισμένος*.

Τέλος, ο σολωμικός *Διάλογος* (1824) παρουσιάζει, και από την άποψη που εξετάζουμε εδώ, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή η χειρόγραφη παράδοσή του υπόκειται στον ίδιο διχασμό, που παρατηρήσαμε και σε άλλα έργα του Σολωμού: ένα μάλλον ολοκληρωμένο αντίγραφο από ξένο χέρι, που σήμερα ξέρουμε ότι είναι το χέρι του νεανικού φίλου και «γραμματικού» του Σολωμού Σπ. Πήλικα («χειρόγραφο Τερτσέτη»)⁷⁰, και ένα

66. Βλ. τη σημ. 27.

67. Βλ. Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τ. 1, Αθήνα 1905, σσ. 275 κ.ε., 277.

68. Τον τύπο *επιχειρίζομαι* (*επιχειρίζεται*) χρησιμοποιεί δύο τουλάχιστον φορές ο φίλος του Σολωμού Σπ. Τρικούπης ήδη στα 1825 στη βιβλιοκρισία του για τον σολωμικό *Ύμνο* στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος»· βλ. Σπ. Τρικούπης, στο: *Γύρω στο Σολωμό*, τ. 2, Αθήνα, Στοχαστής, σσ. 196 και 198· βλ. και Εμμ. Κριαράς, ό.π., τ. 6, σ. 250 (*επιχειρίζομαι*) και Λ. Χ. Ζώης, τ. 2, ό.π., σ. 146 (λ. *επιχειρίζομαι*). Τον τύπο *οργανίζω* αναγράφει το *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα, Ελληνική Παιδεία, 1964, του Δ. Δημητράκου στο αντίστοιχο λήμμα, παραθέτοντας και τη μετοχή *ωργανισμένος* στον Παπαδιαμάντη.

69. *Λεξικό Σολωμού*, ό.π., στα αντίστοιχα λήμματα.

70. L. Coutelle, *Πλαισιώνοντας...*, ό.π., σσ. 71-81.

αυτόγραφο του ίδιου του ποιητή, προφανώς από το προσχέδιο του έργου, που περιέχει δύο μόνο, μέτρια σε μέγεθος, αποσπάσματα (ΑΕ 65-68). Στις «διορθωτικές» επεμβάσεις στη γλώσσα του Σολωμού εκ μέρους του Πολυλά, ο οποίος εξέδωσε το *Διάλογο* επί τη βάσει του αντιγράφου του Πήλικα, που του είχε στείλει ο Γ. Τερτσέτης, αναφερθήκαμε, δειγματοληπτικά και ενδεικτικά, παραπάνω. Τις επεμβάσεις αυτές του Πολυλά αναπαρήγαγαν, ανεξέταστα, όλοι σχεδόν οι νεότεροι εκδότες του Σολωμού, συμπεριλαμβανομένου και του τελευταίου ανθολόγου του (1994). Ένας καλός γνώστης της λαϊκής γλώσσας του Σολωμού έθεσε και τη φιλολογικά ορθή αρχή για την επανόρθωση των αλλοιώσεων της γνήσιας γλωσσικής μορφής του Σολωμού από τους εκδότες του: Αντί να «διορθώνουμε» το αυτόγραφο του Σολωμού επί τη βάσει του αντιγράφου του Πήλικα, όπως κάνει ο τελευταίος ανθολόγος-«εκδότης» του Σολωμού, θα έπρεπε, αντίστροφα, να επανορθώνουμε τις επεμβάσεις των αντιγραφέων και εκδοτών του Σολωμού επί τη βάσει του/των αυτογράφου/-ων του⁷¹.

Στις διορθωτικές επισημάνσεις του ίδιου μελετητή στην ίδια κριτική του της ανθολογημένης «έκδοσης» του τελευταίου «εκδότη» του Σολωμού θα προσθέσω μερικές ακόμα, για να βγάλω και τα δικά μου συμπεράσματα: Ακολουθώντας και πάλι ανεξέταστα και επομένως άκριτα τους προηγούμενους εκδότες από τον Πολυλά και ύστερα ο ίδιος αυτός «εκδότης» του Σολωμού εκδίδει: για να πληροφορηθείς πως ο συγγραφέας δεν είναι εκείνος που τα πλάττει⁷². Μια εξονυχιστική αναδρομή στα σολωμικά Αυτόγραφα με τη συνδρομή του Λεξικού Σολωμού καταδεικνύει ότι ο λόγιος τύπος του ρήματος πλάττω απαντάται μόνο μία φορά, δηλαδή μόνο σ' αυτό το σημείο του Διαλόγου, σύμφωνα με το μη θεωρημένο από τον ποιητή αντίγραφο του Σπ. Πήλικα. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις τα σολωμικά Αυτόγραφα παραδίδουν μόνο το δημοτικό-λαϊκό τύπο του ρήματος πλάθω στις διάφορες αριθμητικές και εγκλιτικές μορφές του, και μάλιστα είκοσι έξη (26) συνολικά φορές⁷³. Είναι προφανές ότι και στην περίπτωση του πλάττω πρόκειται για μιαν από τις συνηθισμένες «διορθωτικές» επεμβάσεις ενός ξένου από την αυθεντία του ποιητή γραφέα ή εκδότη του, πιθανότατα του ίδιου του Πήλικα και όχι του Πολυλά.

Μια παρόμοια λόγια επέμβαση υποκρύπτεται στο εξής χωρίο του

71. Σπύρος Α. Καββαδίας, «Παρατηρήσεις σε μια σολωμική έκδοση», *Πόρφυρας* 71-72 (Οκτώβρης 1994 - Μάρτης 1995) 82-83.

72. Στ. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 543· πρβ. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, *ό.π.*, σ. σ' Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 2, *ό.π.* (σημ. 4), σ. 20.

73. *Λεξικό Σολωμού*, *ό.π.*, λ. πλάθω και πλάττω.

Διαλόγου⁷⁴: Ο κόσμος τρέμει τη δύναμή σας και ουδέ ποιητής ουδέ λογογράφος ημπορεί να γράψει λέξη[...]. Είναι αρκετά βέβαιο ότι για το σημερινό γραμματολογικό όρο «πεζογράφος» ο Σολωμός δε θα χρησιμοποιούσε με κανέναν τρόπο τον όρο «λογογράφος», που χρησιμοποιούσαν οι σύγχρονοί του έλληνες λογιότατοι, και μάλιστα στο στόμα του «ποιητή» του Διαλόγου του, αλλά έναν ελληνικό όρο νόμιμο μεν, αλλά πλησιέστερο στην ιταλική γραμματολογική του παιδεία. Πραγματικά, το αυτόγραφο απόσπασμα του Διαλόγου, που αναφέραμε παραπάνω, παραδίδει, στην ίδια συνάφεια και στην ίδια σημασία («πεζογράφος»)⁷⁵, το – νεότερο – ουσιαστικοποιημένο επίθετο πεζός (ΑΕ 28.21) – έναν όρο, που είχε χρησιμοποιήσει ο Σολωμός και σε προηγούμενο σημείο του ίδιου έργου του, που γλύτωσε, τη φορά αυτή, από τη «διορθωτική» μανία των γραμματικών και των εκδοτών του⁷⁶.

Θα κλείσω τις συμπληρωματικές γλωσσικές παρατηρήσεις μου στο Διάλογο με μια λεπτομέρεια, που είναι όμως απόλυτα ενδεικτική για τη φωνητική του Σολωμού και τη φωνητική των γραφένων και εκδοτών του: σ' ένα σημείο του Διαλόγου της τελευταίας και όλων των προηγούμενων εκδόσεων του έργου το ουσιαστικό *συμφορά* εμφανίζεται μ' αυτή τη λόγια – και κοινή – φωνητική του μορφή: *γιατί έπεσε τέτοια συμφορά στο κεφάλι του*⁷⁷. Η φωνητική αυτή μορφή απαντάται εκτός από το σημείο αυτό του Διαλόγου και σε μερικά άλλα έργα (ποιήματα) του Σολωμού της ίδιας, πρώιμης, ζακυνθινής περιόδου («Πόθος», «Θάνατος του βοσκού», Ύμνος, Μπάιρον), που είναι παραδεδομένα, ακριβώς όπως και ο Διάλογος στο μέρος αυτό, μόνο σε μια μη θεωρημένη έκδοση ή σ' ένα μη θεωρημένο από τον ποιητή αντίγραφο. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις τα αυθεντικά Αυτόγραφα μαρτυρούν, με το ίδιο το χέρι του Σολωμού, τις λαϊκές φωνητικές μορφές *συνφορά* ή *σινφορά* (6 φορές) και, συχνότερα, *συφορά* 13 φορές) – και μάλιστα για όλες τις περιόδους της δημιουργίας του, από την «Τρελή μάνα» (1821) και την «Πρωτοχρονιά» (1824) μέχρι το Β' Σχεδιάσμα των Ελευθέρων πολιορκισμένων (1834/ 44)⁷⁸. Ενδεικτικές είναι οι δύο εγγραφές της λέξης αυτής στο ίδιο ακριβώς σημείο του

74. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 550· πρβ. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. οζ' και Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σ. 26.

75. Δ. Δημητράκος, ό.π., λ. πεζός, σημασία αρ. 6.

76. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 548· πρβ. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. οε' και Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σ. 24.

77. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 547· πρβ. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, ό.π., σ. ογ' και Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σ. 23.

78. Λεξικό Σολωμού, ό.π., λ. *συμφορά*. Είναι ενδεικτικό ότι ο «λαϊκός» τύπος *συφορά* / *συφορές* εντοπίζεται στα σατιρικά «Πρωτοχρονιά» και «Ιατροσυμβούλιο»: και αυτά είναι παραδεδομένα (μόνο) σε αντίγραφο από ξένο χέρι, αλλά το χέρι αυτό ανήκε σ' επτανήσιο.

πρώιμου τραγουδιού «Η τρελή μάνα»: Το – μη θεωρημένο – αντίγραφο του ποιήματος παραδίδει το λόγιο και κοινό τύπο *συμφορά* (AE 125 B18) – το ιδιόχειρο του Σολωμού τον τύπο *συνφορά* (AE 90 B6). Ας σημειώσω, επικουρικά, ότι το Λεξικό του Λ. Χ. Ζώη παραδίδει μόνο το διαλεκτικό-λαϊκό τύπο *συφορά* και τα παράγωγά του *συφορέλια*, *συφοριάζω* και *συφοριασμένος*.

Σε εντελώς αντίστοιχα συμπεράσματα μας οδηγεί η συγκριτική εξέταση της τριπλής αναφοράς του ρήματος *συχωρώ* σε τρία σημεία του *Διαλόγου*⁷⁹, όλα στο μη θεωρημένο αντίγραφο του έργου. Αντίθετα, όλες οι εγγραφές του ίδιου ρήματος στα *Αυτόγραφα*, πέντε (5) συνολικά, παραδίδουν, με το χέρι του ποιητή, μόνο τις λαϊκές-διαλεκτικές μορφές του ίδιου ρήματος: *σιχόρεσε*, *ο θεοσχορέστονε* (δισ), *συχωράτε*, *συχωρώ*⁸⁰ – και μόνο αυτός ο λαϊκός τύπος του ρήματος: *συχωρώ* με τα παράγωγά του (*συχωρεμένος*, *συχώρεση*, *συχώριο*, *συχωροχάρτι*) προσεπιμαρτυρείται από το Λεξικό του Λ. Χ. Ζώη.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα για τις συνέπειες και τα διδάγματά της γλωσσική παρεξήγηση του ελεγχόμενου πρόσφατου «εκδότη» του Σολωμού υποκρύπτεται σε έναν πραγματικά αινιγματικό ρηματικό τύπο στη στρ. 136 του *Μπάρον*: *Είναι αδιάφορο, δε βλάβει, / αν εκεί σιμοτινό / πλέξει ή τούρκικο καράβι / ή καράβι ελληνικό*. Ο τύπος *πλέξει* ερμηνεύτηκε, ορθά, ως ιδιωματικός τύπος της υποτακτικής αορίστου αντί του κοινού τύπου *πλεύσει*. Πώς θα «έπρεπε» όμως να είναι ο «αντίστοιχος» ιδιωματικός τύπος του ρήματος στο α' πρόσωπο ενικού της οριστικής; Ο ίδιος «εκδότης» παρακάμπτει, αμέριμνα, το πρόβλημα, αναγράφοντας στο Γλωσσάριο της «έκδοσής» του μόνο τον κοινό τύπο *πλέω*⁸¹ – από τον οποίο όμως δεν μπορεί, εννοείται, να παράγεται «φυσιολογικά» ο τύπος *πλέξει*. Από τους δύο προηγούμενους εκδότες, ο ένας (Λ. Πολίτης) αναγράφει στο Γλωσσάριό του τον τύπο *πλέκω*⁸² και ο άλλος (Γ. Ν. Παπανικολάου) τον τύπο *πλέγω*⁸³. Και οι δύο αυτοί είναι υπαρκτοί, καθότι μαρτυρημένοι, ιδιωματικοί-διαλεκτικοί τύποι του ρήματος της κοινής *πλέω*: ο πρώτος (*πλέκω*) μαρτυρείται από την Αρτάκη, την ιδιαίτερη πατρίδα του ιδιοφυούς γλωσσολόγου Μ. Φιλήντα (1924)⁸⁴, ο δεύτερος (*πλέγω*) από το Γ. Ν. Χατζιδάκι (1907), είχε όμως καταγραφεί ήδη από

79. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 542, 547 (δισ)· πρβ. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), σσ. 19, 24 (δισ).

80. Λεξικό Σολωμού, ό.π., λ. *συχωρώ*.

81. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 630, λ. *πλέω*.

82. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 4), Παράρτημα, σσ. 165, λ. *πλέκω*.

83. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 2, ό.π. (σημ. 18), σ. 736, λ. *πλέγω*.

84. Μ. Φιλήντας, ό.π., τ. 2, σ. 49.

τον Αδ. Κοραή στον Δ' τόμο των *Ατάκτων* του⁸⁵. Και οι δύο έχουν, όπως και στο Σολωμό, εκτός από την κοινή σημασία «πλέω» (επί πλοίων) και τη σημασία «κολυμπώ» (επί ανθρώπων και ζώων).

Ποιος όμως από τους δύο αυτούς ιδιωματικούς τύπους (πρέπει να είναι και ο γνήσιος σολωμικός τύπος; Ο τύπος αυτός δεν μπορεί να είναι ο τύπος πλέκω, που αναγράφεται ως συνώνυμος του πλέω και στο *Λεξικό Σολωμού*, επειδή ο τύπος αυτός ανήκει «κανονικά» στο γνωστό ρήμα της κοινής, το οποίο χρησιμοποιεί και ο Σολωμός, και μάλιστα στην ίδια πάντα σημασία της κοινής (πλέκω στεφάνι). Ο γνήσιος σολωμικός τύπος θα πρέπει λοιπόν να είναι ο τύπος πλέγω⁸⁶. Ο τύπος αυτός εξηγείται, και στο Σολωμό, με την ανάπτυξη του φθόγγου γ μεταξύ δύο φωνηέντων, – γλωσσικό φαινόμενο, που παρατηρείται, και στο Σολωμό, μαζί με το αντιστρόφως ανάλογό του, δηλαδή την αποβολή του φθόγγου γ μεταξύ δύο φωνηέντων: μνέω - μνέγω, ακούω - ακούγω - άκουγα, κλαίω - κλαίγω, αέρας - αγέρας, κρούω - κρούγω, άωρος - άγουρος - αλλά και: λέγω - λέω, τρώγω - τρώω, πέλαγο- πέλαο. Από τον τύπο πλέγω παράγονται έπειτα κανονικά στο Σολωμό όχι μόνο η υποτακτική αορίστου πλέξει (= πλεύσει), αλλά και τα παράγωγα ουσιαστικά πλεξιά και πλέξιμο με την ιδιωματική επιπλέον σημασία (κολύμπι, κολύμπημα).

Μια αντίστοιχη σύγχυση ή τουλάχιστον αμηχανία των νεότερων εκδοτών και ιδιαίτερα του τελευταίου «εκδότη»-ανθολόγου του Σολωμού παρατηρείται, αν και εντελώς σποραδικά, μετά το λεξικολογικό, το τυπικό-μορφολογικό και το φθογγολογικό, και στο σημασιολογικό επίπεδο της ζακυνθινής διαλέκτου και της σολωμικής ιδιολέκτου. Έτσι λ.χ. ανάμεσα στις «προχειρότητες στις σελίδες 379-380 των αυτογράφων», που ανακαλύπτει και στιγματίζει ο ρέκτης αυτός «εκδότης» του Σολωμού, είναι και «η αδόκιμη χρήση του ακούω για την όσφρηση»⁸⁷. Πρώτα-πρώτα: πόσο «δόκιμη» και επί τη βάση ποιου κριτηρίου πρέπει να είναι η γλώσσα και κάθε επιμέρους λέξη του Σολωμού; Έπειτα και προπαντός: η χρήση του ρήματος ακούω όχι μόνο μαρτυρείται στο ζακυνθινό ιδίωμα «και επί των γεύσεως, όσφρησεως και εν γένει αντιλήψεως σημαντικών ρημάτων»⁸⁸, αλλ' απαντάται, με την ίδια διευρυμένη σημασία, και σε παλαιότερα νεοελληνικά κείμενα⁸⁹, έτσι ώστε μόνο ένας ανελλήνιστος

85. Γ. Ν. Χατζιδάκις, ό.π., τ. 1, σσ. 326-327.

86. Στο Σολωμό, και μάλιστα στον *Κρητικό*, υπάρχει (και) ο κοινός τύπος έπλεε, αυτός είναι όμως, εννοείται, παρατατικός του αρχαίου και κοινού ρήματος πλέω. Ο τύπος πλέγω (= πλέω) υπάρχει και στον *Ερωτόκριτο* (Α 144, Γ 243).

87. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 219.

88. Α. Χ. Ζώης, ό.π., τ. 2, λ. ακούω.

89. Εμμ. Κριαράς, ό.π., τ. 1, σσ. 172-174, λ. ακούω, σημασίες αρ. 5 και 8. Για το λόγο

αρχαιολόγος μπορεί να προσγράψει και αυτή τη γλωσσική χρήση στις «προχειρότητες» (!) του Σολωμού. Επομένως, η χρήση του *ακούω* με την παραπάνω, διευρυμένη, σημασία είναι *δόκιμη*, *δοκιμότητα*, όχι μόνο στον «εναγόμενο» επί προχειρότητι από τον «εκδότη» του Σολωμού στίχο του *Κρητικού* (AE 379 A11): *με τούτο έσχιζα τα νερά, που τ' άκουα μυρωδάτα*, αλλά και στους στίχους του ίδιου αποσπασματικότατου έργου (AE 374 A23α· πρβ. 378 A43): *εχάθη, αλιά μου, κι' άκουσα του δάκρυ(ου) της ραντίδα* και (AE 356 B2· πρβ. 366 A13, 370 A29, 370 A36 κ.ά.): *άλλ' άκουσα τα μάτια της μέσα στα σωθικά μου*.

Στα λόγια γλωσσικά στοιχεία του Σολωμού συγκαταριθμεί ο νέος «εκδότης» του μεταξύ άλλων και το επίθετο «ακριβή» στον – ανολοκλήρωτο – στίχο του *Κρητικού* (AE 375 A37· πρβ. AE 369 A3 και 377 A9): *πιστέψετε π' ό,τι θα πω † πού 'ναι † ακριβή αλήθεια*, αποδίδοντας στον κοινό τύπο του επιθέτου *ακριβός* την αρχική σημασία του αρχαίου – και λόγιου – *ακριβής* (σωστός, ορθός, σύμφωνος με την πραγματικότητα)⁹⁰. Όμως: το νεότερο *ακριβός* μαρτυρείται στη σημασία του αρχαίου *ακριβής* μόνο μία φορά, στο όψιμο έμμετρο βυζαντινό μυθιστόρημα *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*⁹¹. Ο νεότερος τύπος *ακριβός* απαντάται μόνο στις άλλες, νεότερες σημασίες του επιθέτου: α) *πολυδάπανος*: β) *τσιγκούνης*: γ) *πολύτιμος*: δ) (πολύ) *αγαπητός*⁹².

Στο Σολωμό, εκτός από την τριπλή εγγραφή του στον παραπάνω στίχο του *Κρητικού*, το επίθετο *ακριβός* μαρτυρείται άλλες οχτώ (8) φορές, δύο στο *Διάλογο* και έξη στην ωδή *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον*⁹³. Σε όλες αυτές τις αναφορές του το επίθετο αυτό έχει μόνο τις δύο από τις νεότερες σημασίες του: *πολύτιμος* και (πολύ) *αγαπητός*, όπως ορθά ερμηνεύουν στο Γλωσσάριο της έκδοσής τους δύο νεότεροι εκδότες του Σολωμού (Λ. Πολίτης, Γ. Ν. Παπανικολάου), και μόνο δύο από τις νεότερες σημασίες του (*πολυδάπανος*, *τσιγκούνης*) αναφέρει στο ερμηνευμά του στο σχετικό λήμμα *ακριβός* το *Λεξικό* του Λ. Χ. Ζώη. Τέλος, η

αυτό, η προσγραφή και αυτής της σημασίας του *ακούω* στους «ιταλισμούς» του Σολωμού από την Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Φαινόμενα γλωσσικής διαπλοκής στο έργο του Σολωμού», *Μαντατοφόρος* 41/1 (1996) 23-25 είναι άστοχη, ή τουλάχιστον παρακινδυνευμένη.

90. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 222, σημ. 50. Ο Αλεξίου, ακολουθώντας τυφλά τους προκατόχους του, *συναρμολογεί* ο ίδιος το στίχο του *Κρητικού*: *Πιστέψετε π' ό,τι θα πω είν' ακριβή αλήθεια* από δύο διαφορετικά σημεία των *Αυτογράφων*, αναλαμβάνει, λοιπόν, όπως και σε πολλά άλλα σημεία της «έκδοσής» του, να «αποτελειώσει» ό,τι ο ίδιος ο Σολωμός δε θέλησε – ή δεν μπόρεσε! – να συμπληρώσει. Βλ. σχετικά: Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, Ο «Κρητικός» του Δ. Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο *Ζακύνθου αρ. 11*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 131 (με σημ. 6).

91. Εμμ. Κριαράς, ό.π., τ. 1, σ. 180, αρ. 1.

92. Δ. Δημητράκος, ό.π., λ. *ακριβός*.

93. *Λεξικό Σολωμού*, ό.π., λ. *ακριβός*.

σημασία της περιφρασης ακριβή (= πολύτιμη) αλήθεια καταφαίνεται από την εντελώς αντίστοιχη της στη στροφή 111 του Μπάιρον: *ακριβό φως* (της Αγίας Τράπεζας) / *ακριβή ελπίδα*.

Εκτός όμως από γλωσσικές «προχειρότητες», ο «εκδότης», παρασυρόμενος από τη σημερινή γλωσσική χρήση της «αθηναϊκής κοινής», καταλογίζει στο Σολωμό και γλωσσικές «αδεξιότητες», όπως είναι η χρήση του επιθέτου *παινεμένος* στη σύμφραση *παινεμένοι* (αντί, λέει, του «ορθού»: *επαινούμενοι!*) ή *ρωες* και του ουσιαστικού *τέρας* στη σύμφραση *κάνει τέρατα* (αντί, λέει, του «ορθού»: *κάνει θαύματα!*) στο *Διάλογο*⁹⁴. Το ότι «το επίθετο *παινεμένοι* [...] δεν είναι λεκτική αδεξιότητα, αλλά ιδιωματοσιμός» έχει ήδη υποδείξει ο Σπ. Α. Καββαδίας⁹⁵. η δημοτική προέλευση του επιθέτου *παινεμένος* ήταν ήδη και πριν απ' αυτόν καταφανής: *Βαγγελιώ μου παινεμένη και: Αρβανίτες παινεμένοι, πού 'ν' ο Αλή Πασάς, καημένοι*⁹⁶ και *προσεπιμαρτυρείται*, και για τη Ζάκυνθο, από το *Λεξικό του Λ. Χ. Ζώη*⁹⁷.

Εκτός από το νεανικό *Διάλογο* ο Σολωμός χρησιμοποιεί το λαϊκό «μετοχικό» επίθετο *παινεμένος* με την ίδια σημασία και στην απόλυτη ωριμότητά του: *Στους Ελεύθερους πολιορκισμένους* (ΑΕ 420 Δ7) και στο «*Εις το θάνατο Κυρίας Αγγλίδας*» (ΑΕ 518 Α17)⁹⁸. Ο Σολωμός δε θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη λόγια μετοχή *επαινούμενος* / *-οι*: τη χρήση και τη σημασία των μετοχών και μετοχικών επιθέτων και ουσιαστικών με την κατάληξη *-ούμενος* (*πετούμενο, λαλούμενο, γελούμενα, φαινόμενος*: πρβ. [θεο]φοβούμενος κ.ά. στην κοινή) υπέδειξα κ' εγώ με αφορμή το μετοχικής προέλευσης επίθετο και ουσιαστικό *πολιορκούμενοι* (= πολιορκητές) στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* σε προηγούμενη κριτική μου παρέμβαση⁹⁹.

Ούτε το ουσιαστικό *τέρας* οφείλεται, βέβαια, σε – γλωσσική – «αδεξιότητα» του Σολωμού: Είναι φανερό ότι στο εναγόμενο χωρίο του *Διαλόγου* το ουσιαστικό *τέρας* έχει θετική σημασία (= *θαύμα*): «για να ωφελήσεις έναν λαό [= τον ελληνικό], ο οποίος πολεμάει για την ελευθερία, οπού έχασε από αιώνες, και κάνει τέρατα!»¹⁰⁰. Η σημασία αυτή (*τέρας* = *θαύμα, έκτακτο / θαυμαστό φαινόμενο*) μαρτυρείται ήδη από την αρχαία εποχή και σώζεται και σε νεότερες εκφράσεις (*τέρας μνήμης /*

94. Στ. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. 522.

95. Σπ. Καββαδίας, *Παρατηρήσεις...*, *ό.π.*, σ. 82.

96. Δ. Δημητράκος, *ό.π.*, λ. *παινούω*.

97. Λ. Χ. Ζώης, *ό.π.*, τ. 2, λ. *παινεμένος*: βλ. και λ. *παινάω, παίνεμα, παινούω*.

98. *Λεξικό Σολωμού*, *ό.π.*, λ. *παινεμένος*.

99. Βλ. τη σημ. 27.

100. Δ. Σολωμός, *Απαντα*, τ. 2, *ό.π.* (σημ. 18), σ. 25.

υπομονής)¹⁰¹, και είναι, ως εκ τούτου, κανονική και νόμιμη και στο Σολωμό¹⁰²: Εκτός από το παραπάνω χωρίο του *Διαλόγου* το ουσιαστικό *τέρας* απαντάται και σε άλλα τέσσερα έργα του Σολωμού¹⁰³: α) στο «*Ιατροσυμβούλιο*· β) στον *Μπάιρον*· γ) στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*, Β· δ) στο «*Carmen saeculare*».

Ανάμεσα στην «αρνητική» και τη «θετική» σημασία του ταλαντεύεται ίσως το ουσιαστικό *τέρας* στο σατιρικό «*Ιατροσυμβούλιο*» – εδώ έχει μάλλον λειτουργία επιθέτου¹⁰⁴: *Ο γιατρός ο Ταγιαπιέρας / μά το ναις, οπού 'ναι τέρας / είναι χάρισμα Θεού· Ταγιαπιέρας του κακού*. Αποδεικτική ισχύ για τη σημασία έχει η χρήση του ίδιου ουσιαστικού στον *Μπάιρον* (στρ. 63), επειδή στα *Αυτόγραφα* το ελληνικό κείμενο συνοδεύεται από την ιταλική του μετάφραση (AE 16.11 = 161.11-12 και 222 A4 = B 2-3): *και διηγώντας του τα τέρατα = raccontandogli avvenimenti e prodigi*. Το ελληνικό *τέρας* στη νεότερη, αρνητική σημασία του (= έκτρωμα, τερατούργημα) έχει το αντίστοιχό του στο ιταλικό *mostro* – και όχι στο ιταλικό *prodigio*. Σαφώς θετική σημασία (= θαύμα, θαυμάσιο, εξαισιο) έχει το ουσιαστικό *τέρας* στον ημιτελή στίχο του Β' Σχεδίαματος των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* (AE 419 A21-23): *La loro forma e il loro numero è senza fine / [...] και τέτοιο τέρας, / τόσ' άστρα δεν εγνώριζε ο τρίςβαθος αιθέρας*. Τέλος, στο «*Carmen saeculare*» το ουσιαστικό *τέρας* συνοδεύεται, κατά κάποιον τρόπο, από το – συνώνυμο – «ερμήνευμά» του, που γράφεται σε παρένθεση μετά το στίχο και έχει, κατά κοινή παραδοχή, τη λειτουργία της «παραλλαγής», της προς το ουσιαστικό *τέρας* εναλλακτικής, όχι οπωσδήποτε τελικής, γραφής (AE 515 B6): *σασιτίζ' η γη κ' η θάλασσα κι' ο ουρανός το τέρας (θα[υ]μα)*¹⁰⁵. Ας προσθέσω ότι αποφασιστική σημασία για την αποδεικτική μας διαδικασία έχει και η χρήση από το Σολωμό του παράγωγου από το ουσιαστικό *τέρας* επιθέτου *τεράστιος* στο Β' Σχεδίασμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* (AE 401 A20): *παιγνίδι το που στάθηκε, θάμα το που μου μένει: πάνω από τη λ. θάμα, που την έχει κατά τη συνήθειά του υπογραμμίσει, χωρίς να τη διαγράψει, ο Σολωμός έγραψε τη λ. τεράστιο (= θαυμάσιο, εξαισιο – και όχι: υπερφυσικών διαστάσεων) – και πάλι ως μια εναλλακτική, όχι ακόμα τελική, γραφή.*

101. Δ. Δημητράκος, ό.π., λ. *τέρας*.

102. Βλ. τα Γλωσσάρια των εκδόσεων Λ. Πολίτη και Γ. Ν. Παπανικολάου· ο Αλεξίου εξοβελίζει, εννοείται, τη λ. *τέρας* από το Γλωσσάριό του.

103. Λεξικό Σολωμού, ό.π., λ. *τέρας*.

104. Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τ. 1, ό.π. (σημ. 18), σ. 282.

105. Ό.π., σ. 263: στο κυρίως κείμενο: *τέρας* – στις παραλλαγές: *θαύμα*· αντίθετα, ο Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 320: *θάμα*.

Συμπληρωματικά και καταληκτικά θα σχολιάσω, με το ίδιο πνεύμα και την ίδια στόχευση, μερικά, ελάχιστα, λήμματα του Λεξικού Σολωμού (1983), χωρίς ν' αμφισβητώ, εννοείται, τη χρησιμότητα αυτού και των ομοίων του λεξικών – άλλωστε και η φιλολογική αυτή μελέτη μου υποβοηθήθηκε σημαντικά από το ίδιο λεξικό:

1. Ένας εξαντλητικός έλεγχος των παραπομπών στο λήμμα *άβυσσος*, η καταδεικνύει ότι η ονομαστική του θηλυκού αυτού ουσιαστικού δεν απαντάται στο Σολωμό ούτε μία φορά στη λόγια και την κοινή αυτή μορφή: Στις δεκαοχτώ (18) συνολικά παραπομπές στην έκδοση των σολωμικών Απάντων και στα *Αυτόγραφα* το ουσιαστικό αναφέρεται μία (1) φορά (στο *Λάμπρο*) στην ονομαστική η *άβυσσο* και τις υπόλοιπες δεκαεφτά (17) φορές στην αιτιατική την (*στην, από την*) *άβυσσο*· μια πλάγια πτώση, όπως η γενική *αβύσσου*, από την οποία θα μπορούσε να συναχθεί, έστω και υποθετικά, η ονομαστική *άβυσσος*, δεν υπάρχει ούτε μία φορά στο Σολωμό. Επομένως, στο λήμμα αυτό του Λεξικού Σολωμού πρέπει ν' αποκατασταθεί ο γνήσιος σολωμικός, δηλαδή ο διαλεκτικός-ιδιωματικός, τύπος: (*η*) *άβυσσο*.

2. Μια εντελώς ανάλογη αποκατάσταση πρέπει να διεκπεραιωθεί και στο λήμμα *Παράδεισος*, η – παρόλο που εδώ παρεισφρέει ένα μικρό πρόβλημα: Από τις είκοσι μία (21) συνολικά παραπομπές του λήμματος καμία δε μας «αποδίδει» αυτή τη λόγια ονομαστική του ουσιαστικού *παράδεισος*. Αντίθετα, έξη φορές απαντάται ο λαϊκός-ιδιωματικός τύπος της ονομαστικής: η *παράδεισο*. Αντίστοιχα, η «ορθή» γενική αυτής της «λαϊκής» ονομαστικής απαντάται δέκα (10) φορές: της *παράδεισος*. Μία και μόνη φορά (AE 377A22) ο εκδότης διαβάζει το λόγιο τύπο της γενικής: τις *παράδισου*, από την οποία θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει την ύπαρξη, και στο Σολωμό, της λόγιας ονομαστικής *παράδεισος*.

Μια τέτοια υπόθεση πρέπει όμως ν' απορριφθεί, επειδή: (α) η ανάγνωση τις *παράδισου* είναι εντελώς αβέβαιη, όπως είναι αβέβαιη και η ανάγνωση τις *παράδισο*: στο AE 365 A22· επί τη βάση των φωτοτυπιών του Α' τόμου των *Αυτογράφων* θα μπορούσαν και οι δύο ν' αναγνωσθούν ως: τις *παράδισος*. (β) Εν πάση περιπτώσει, πρόκειται, καταφανέστατα, για *lapsus calami*, για γραφικό λάθος του Σολωμού, επειδή και η γενική αυτή αναφέρεται στον ίδιο ακριβώς στίχο του Κρητικού, στον οποίο η ίδια περίφραση επαναλαμβάνεται σε όλες τις διαδοχικές γραφές του έργου με την ορθή «λαϊκή» μορφή της γενικής, όπως την έχουν άλλωστε δεχτεί και όλοι, χωρίς εξαίρεση, οι εκδότες του Σολωμού: στη *θύρα της Παράδεισος*, που εβγήκε με τραγούδια· είναι φανερό ότι η αντικατάσταση της λαϊκής αυτής γενικής με τη λόγια θ' απέδιδε έναν άμετρο στίχο: στη *θύρα της Παραδείσου*, που εβγήκε με τραγούδια – κάτι, που

δε θα δεχόταν με κανέναν τρόπο το «αυτί» του Σολωμού. (γ) Τέλος, το ουσιαστικό *Παράδεισος* στην αρχαία και τη λόγια χρήση του είναι γένους αρσενικού: ο *παράδεισος*. Συμπέρασμα: και αυτό το λήμμα πρέπει ν' αποκατασταθεί στην ορθή, ιδιωματική-διαλεκτική, μορφή του: (η) *παράδεισο*¹⁰⁶.

3. Τέλος, και το αρχαίο τριτόκλιτο ουσιαστικό το *πέλαγος* στο αντίστοιχο λήμμα του *Λεξικού Σολωμού* αναγράφεται στη λανθασμένη, για τη χρήση του από το Σολωμό, λόγια μορφή του: Από τον έλεγχο των πάμπολλων, ογδόντα εφτά (87) συνολικά, εγγραφών του ουσιαστικού αυτού στο έργο του Σολωμού προέκυψε ότι δεν απαντάται ούτε μία φορά στη λόγια ονομαστική: το *πέλαγος*· επιπλέον, καμία από τις πλάγιες πτώσεις του και δη η γενική δεν απαντάται στην αρχαία και λόγια μορφή της (του *πελάγους*), από την οποία θα προέκυπτε, κατά συμπερασμόν, και η λόγια ονομαστική του λήμματος. Αντίθετα, όλες οι εγγραφές αποδίδουν τους λαϊκούς τύπους του ουσιαστικού: ονομαστική (και αιτιατική) ενικού: το *πέλαγο*, γενική: του *πελάγου*· ονομαστική (και αιτιατική) πληθυντικού: τα *πέλαγα* – όπερ έδει δείξει. Επομένως: η ορθή γλωσσική μορφή του λήμματος θα έπρεπε να είναι: (το) *πέλαγο* – και υπέρ αυτής της ιδιωματικής-λαϊκής μορφής συνηγορεί και η «νεότερη» φωνητική του μορφή, που αποτελεί, ορθά, το επόμενο λήμμα του ίδιου *Λεξικού*: *πέλαο*, το.

Αθήνα

Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ

106. Σύμφωνα με τα παραπάνω, πρέπει να αναθεωρηθεί και η καταγραφή της γενικής της *παραδείσου* στο: Σπ. Α. Καββαδίας, *Η λαϊκή ζωή...*, ό.π., σ. 89.